

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН  
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН**

**Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ  
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ  
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ  
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Д 10. 23. 667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ**

*Кол жазма укугунда*  
**УДК: 821. 512. 154: 82. 6 (575. 2) (043. 3)**

**ЖУМАЕВА ГУЛГААКЫ ЗУЛУМБАЕВНА**

**БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ  
КЫРГЫЗ ДҮЙНӨТААНЫМЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын  
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

**АВТОРЕФЕРАТЫ**

**БИШКЕК – 2025**

Диссертациялык иш Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды

**Илимий консультант:**

**Үкүбаева Лайли Үкүбаевна,**  
филология илимдеринин доктору, профессор

**Расмий оппоненттер:**

**Мурзахмедова Гульнара Мурзалиевна,**  
филология илимдеринин доктору, профессор,  
Кусейин Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий иштер боюнча проректору

**Турдугулов Али Турдугулович,**  
Филология илимдеринин доктору, профессор,  
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз адабияты кафедрасынын профессору

**Култаева Үмүт Баймуратовна,**  
филология илимдеринин доктору, профессор,  
Бүбүсайра Бейшеналиева атындагы Маданият жана искусство университетинин Жогорку адабий курска таандык адабият кафедрасынын башчысы

**Жетектөөчү уюм:**

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Кыргыз тили жана адабияты кафедрасы (715600, Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, №57)

Диссертация 2025-жылдын 14-февралында саат 13.00до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajn>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме боюнча таанышууга болот [https://stepen.vak.kg/d\\_10\\_23\\_667/zhumaeva-g-lgaaky-zulumbaevna](https://stepen.vak.kg/d_10_23_667/zhumaeva-g-lgaaky-zulumbaevna)

Автореферат 2025-жылдын 13-январында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин**  
**окумуштуу катчысы,**  
**филология илимдеринин кандидаты**



**Ыйсаева Н. Т.**

## ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

**Диссертациялык теманын актуалдуулугу.** Адамдар урпактарына керемет курулуш, живопись менен катар сөз өнөрүнүн мазмунуна философиялык, дидактикалык, тарыхый, саясий-социалдык түшүнүктөрүн сыйдырып, адамдык улуулукка үндөгөн, үлгү болгон дүйнөтаанымын мурастап келишкен. Дүйнөтаанымдын спецификасы – коомдун саясий-социалдык, тарыхый көрүнүштөрүнөн жаралган жалпы жана жеке тажрыйбаларды камтып, дайыма өнүгүүдөгү процесс болсо, көркөм адабиятта туруктуулугун сактаган кубулуш. Бүгүнкү мезгилде ар бир түрк эли өзүнө тиешелүү маданиятына, адабиятына, саясий-социалдык тарыхый өнүгүш жолуна, каада-салттарына, үрп-адаттарына, диний ишенимдерине издөө салышып, ар бири өздөрүнүн байыркылыгын көздөй жол чабууда. Изилдөөгө алынган байыркы орток түрк жазма эстеликтери (VI – XII к.) фольклордук чыгармалардай эле бир нече варианттарга ээ болуп, түрк элинин учу-кыйырына тарап, мазмунунда адамдардын жашоосуна түркүк болгон идеяларды камтыйт. Адабий мурастарда коомдун саясий идеологиясынын багытына ыктоо менен катар адамдык улуулуктарга үндөгөн, түбөлүктүү дидактикалык идеялардын нугун сактаган тенденция бар. Сөз алды менен изилдөөнүн негизги маселеси дүйнөтааным жана система түшүнүктөрүнүн табиятын К.Карасаевдин [Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Б.: 2009. – 42-б.], Б.Жумабаевдин [Кыргыз дүйнөтаанымы. – Б.: 2010. – 30-б.], А.Г.Спиркиндин [Философия. – М.: 2004. – С.15.] ж.б. окумуштуулардын илимий тыянактарына таянып, дүйнөтааным – адамдардын аң-сезим, эс тутум, жүрүм-турумундагы сапаттык белгилерди камтуу менен инсандын жеке өзүнчөлүгүн калыптандырган диалектикалык кубулуш экендигин ырастоого болот. Бул кубулуш байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде (VI – XII к.) сакталып, андан кыргыз дүйнөтаанымына табигый түрдө өтүп, кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого зор ыңгайды ачып берет. **Изилдөөбүздүн актуалдуулугун төмөндөгүдөй маселелер тастыктайт:**

– Багыты түрдүү адабий формадагы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI–XII к.) байыркы мезгилдеги **кыргыз дүйнөтаанымынын** көркөм чагылдырылышы алгачкы жолу системалуу, концептуалдуу изилдөөгө алынышы;

Жазма адабиятыбыздын тарыхын VI-XII кылымдарга таандык байыркы орток түрк жазма эстеликтерден баштоо зарылдыгынын аныкталышы;

– Орхон-Енисей таш жазууларындагы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин оозеки поэзиясынын салттарын белгилүү даражада жазма түрүндө трансформациялап, “көчүрүлүп” келгендигинин байкалышы;

– Кыргыз элинин эзелтен калыптанган дүйнөтаанымынын кийинки муундарга кандай, кантип уланып келе жаткандыгы элдик маданияттан, адабияттан байкалышы;

– Өткөндөгү-бүгүнкү-эртенки деген түшүнүктөрдүн түпкүрүндө адам баласынын бул дүйнөдөгү “адамдык” касиетинин бүтүндөй системасы жаткандыгы жана адамдардын дүйнөтаанымын калыптандыруудагы улуу идеялардын көркөм талданылышы;

– “Түрк маданиятынын” курулушунда кыргыз дүйнөтаанымынын да зор салымы бар экендигин ачып көрсөтүүдө, кыргыз адабиятынын тарыхы менен тактап айтканда, кыргыз фольклору менен үндөштүгү жана эл акындар поэзиясындагы темалык, идеялык ойлордун таасирлери, ич ара байланыштары тууралуу илимий көз караштарды системалуу адабий анализге алынышы;

**Изилдөөнүн илимий мекемелерде жүргүзүлүп жаткан илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы.** Аталган диссертациялык изилдөө иши И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун илимий - изилдөөчүлүк планы менен байланышат.

#### **Диссертациялык иштин максаты жана милдеттери.**

Изилдөөбүздүн негизги максаты – байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI–XII к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын адабий фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштардын чордонуна системалуу адабий анализ жүргүзүү. Аларга тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык принциптердин негизинде баа берүү жана теориялык тыянактарды чыгаруу болуп саналат. Жогоруда белгиленген максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер алдыга коюулду:

1. Орток түрк жазма эстеликтерин жалпы эле илимде изилдөөнүн алгачкы мезгилдерине кайрылуу;

2. Орток түрк жазма эстеликтеринин кыргыз адабиятынын тарыхында изилдениш процессине токтолуу;

3. Орток түрк жазма эстеликтери жана кыргыз эпикалык поэзиясынын, эл акындар чынармачылыгынын карым-катыгындагы дүйнөтааным маселелеринин теориялык-методологиялык усулдарын сыпаттоо;

4. Орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз элинин адабий, көркөм-идеялык, эстетикалык көз караштарын чагылдырылышына илимий анализ жүргүзүү;

5. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерге “поэтикалык жазма эстеликтер” деңгээлинде баа берип, жазма адабиятыбыздын алгачкы эстеликтери катарында экендигин ырастоо;

6. Орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – IX к.) кыргыз фольклору менен болгон көркөм идеялык, образдык, мифологиялык мотивдик, персонаждык өтмө байланыштарын салыштырма аспектте изилдөө;

7. Орток түрк жазма эстеликтеринде (VI – IX к.) салттуу мотив жана сюжет куруу маселесиндеги композициялык жалпылыктарын кыргыз фольклорунун мисалында салыштыруу;

8. X–XII кылымдардагы диний-мистикалык идеологиянын кыргыз элинин маданиятына, адабиятына, дүйнөтаанымынын өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө тийгизген таасирлерин аныктоо;

9. X–XII кылымдар аралыгындагы орток түрк адабий жазма эстеликтериндеги көркөм идеялык, эстетикалык концепциялар, алардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасири жана реализациялоонун көркөм жолдору жана формаларына токтолуу, андагы философиялык, дидактикалык, таанып-билүүчүлүк маанилерди белгилөө;

10. X –XII кылымдар аралыгындагы кыргыз элинин дүйнөтаанымы менен кийинки мезгилдеги дүйнөтааным системасынын синтездешүү процессинин аркасында көркөмдүк, эстетикалык, философиялык, нравалык, дидактикалык платформасынын түзүлүшүнө басым жасоо жана анын бүгүнкү күндөгү жарамдуулугуна баа берүү.

**Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы.** Кыргыз адабият таануу илиминде VI-XII кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөөлөрдүн системалуу иликтөөгө алынышы жана ага байланыштуу **кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышынын** концептуалдуу изилдениши иштин жаңычылдыгын аныктап турат. Буга чейин орток түрк жазма эстеликтеринин тигил же бул темасына кайрылып, алган багытына карай изилдеген илимий иштер жок эмес, бар. Ал эми бул иште VI – XII кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтериндеги дүйнөтааным менен кыргыз фольклору жана эл акындар поэзиясындагы улуттук дүйнөтаанымдын мисалдарына параллель иликтөө жүргүзүлүп, ал маселенин коомдук-саясий, социалдык, маданий турмуштагы өзгөрүү, жаңылануунун контекстинде каралышы диссертациянын **жаңычылдыгын** жана анын илимий-теориялык маани-маңызын тастыктап турат.

**Изилдөөнүн илимий-методологиялык маанилүүлүгү.** Диссертациялык иликтөө кыргыз адабияты тарыхын иликтөөдө орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – XII к.) тарыхы менен байланыштуу карап, кыргыз фольклору менен акындар поэзиясынын мисалында кыргыз дүйнөтаанымынын калыптаныш маселелери аныкталып, улуттук адабиятыбыздын өнүгүш мыйзам ченемдүүлүктөрүн, бүгүнкү күндөгү перспективалык жолдорун окуп-үйрөнүүдө методологиялык милдетти аткарат. Ошондой эле жогорку окуу жайларында, орто мектептерде байыркы кыргыз адабиятынын тарыхын комплекстүү өздөштүрүүгө негиз болуп берет. Байыркы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча курстук, дипломдук иштерди жана магистрлик, кандидаттык, докторлук диссертацияларды, окуу программаларды, окуу куралдарды, окуу китептерди жазууда пайдаланууга болот.

**Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү.** Изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары дүйнөтааным маселелерин төмөнкү илимий багыттарда кеңири колдонууга боло тургандыгы менен практикалык мааниге ээ:

- фольклористика, манаастаануу, кыргыз адабият таануу, эл акындар чыгармачылыгы, байыркы кыргыз адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы жана эстетика, философия, көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы сыяктуу илимий дисциплиналардагы талдоо процессинде, практикалык ишмердүүлүктө ;

- фольклор, байыркы кыргыз адабияты жана эл акындар чыгармачылыгынын адабий теориялык баалуулуктарын көркөм өнөрдүн бардык тармактары менен карым-катышында;

- орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – XII к.) фольклор жана эл акындар чыгармачылыгы менен байланышын, анын ичинде көркөм өнөрдүн баардык түрлөрүн сыпаттоо, сындoo, андоо, баалоо тажрыйбасын өркүндөтүүдө;

- жогорку жана атайын окуу жайларында фольклор, манаастаануу, байыркы кыргыз адабияты, эл акындар чыгармачылыгы, кыргыз адабиятынын тарыхы жана теориясы боюнча курстарды окутууда;

- ар кыл коомдук топторду (окуучуларды, студенттерди, мугалимдерди, аспиранттарды, магистранттарды, изденүүчүлөрдү, изилдөөчүлөрдү, жалпы эле байыркы кыргыз адабиятына кызыккандарды) фольклор, жазма адабият, эл акындар чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, иликтөө практикасында колдонууда;

- ЖОЖдордо окуу куралы катары пайдаланууда.

### **Коргоого коюлуучу негизги жоболор**

1. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (VI – XII к.) байланыштуу изилдөө иштери ар кыл темада жүргүзүлүп келген, аларда субъективдүү да, объективдүү да көз караштар бүгүнкү мезгилде да бар;

2. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери тууралуу илимий изилдөө иштери коомдун саясий-идеологиялык процесстеринде түрдүү баскычтарды басып өткөн;

3. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (VI – XII к.) байланыштуу илимий изилдөө тарыхынын калыптанышы чет, орус жана түрк элдеринин жана кыргыз окумуштууларынын эмгектери менен түздөн-түз байланышат;

4. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) (Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш-жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”) көркөм идеологиялык негиздердин кыргыз фольклору (эпикалык поэзиянын мисалында) менен карым-катышында дүйнөтаанымдык маселелер ачык көрүнөт;

5. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) дүйнөтаанымдык маселелер (мифологиялык мотив, персонаж, каарман жана аян түш, кайып дүйнө, дубананын образы, каада-салт, диний түшүнүктөр) кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиянын мисалында) салттуу жагдай;

6. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) дүйнөтаанымдык функциясы кыргыз фольклорунда (эпикалык поэзиянын мисалында) философиялык жана дидактикалык милдетти аткарат;

7. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (X – XII к.) (Кул Кожо Ахмед Яссави, Жусуп Баласагын, Ахмед Югнеки, Махмуд Кашкари-Барсканинин чыгармалары) диний-мистикалык көз караштар кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасир берген;

8. Байыркы орток түрк жазма эстеликтердеги (X – XII к.) “замана” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгында коомдун саясий идеологиясына байланыштуу чечмеленет;

9. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (X – XII к.) философиялык жана дидактикалык көз караштар кыргыз эл акындар чыгармачылыгында дүйнөтаанымдык функцияны аткарат;

10. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – XII к.) дүйнөтаанымдык маселелерин иликтөө иштери кыргыз фольклору (эпикалык поэзияда) жана кыргыз эл акындар поэзиясынын мисалында жүргүзүлүп, концептуалдуу системага ээ;

**Изденүүчүнүн жеке салымы.** Диссертациялык иш изденүүчүнүн теориялык материалдар менен тереңден таанышып чыгып, орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – XII к.) дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклору жана эл акындар поэзиясындагы салттуу принциптер экендиги аныкталды. Мындай салттуулуктардын түбү барып, жери, тили, тарыхы, маданияты, саясий-социалдык абалдарынын жыйынтыгы байыркы түрк элдеринин түбү бир экендиги ырастаган далилдер адабий мурастарда сакталгандыгы белгиленет.

**Изилдөөнүн апробациясы.** Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланып, коргоого сунуш кылынган. Изилдөөнүн негизи боюнча республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган.

Диссертациянын материалдары И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында (1999-2023-ж.) “Байыркы кыргыз адабияты” курсун өтүүдө колдонулуп келет.

**Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы.** Изилдөө иштин негизги жоболору 25 илимий макалада (анын ичинен РИНЦ журналдарына 10 макала) жарык көрдү. Изилдөөнүн материалдарынын негизинде ЖОЖдор үчүн окуу куралы жарыяланды.

**Диссертациялык иштин түзүлүшү.** Изилдөө киришүүдөн, төрт баптан жана ич ара бөлүмдөрдөн, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, 200 библиографиялык булактарды ичине камтыйт.

## ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

**Киришүүдө** теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңычылдыгы, изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү, алынган натыйжалардын практикалык баалуулуктары, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы жана изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлдү.

**Биринчи бап “Байыркы орток түрк жазма эстеликтерин (VI – XII к.) изилдөөнүн жалпы тарыхы жана илимий-теориялык маселелери”** деп аталып, изилдөөнүн фактылык материалдарына жана иштин темасына байланыштуу илимий адабияттарга анализ берилип, үч бөлүмдөн турат.

**1.1. “Орток түрк жазма эстеликтерин (VI – XII к.) изилдөө, жарыялоонун алгачкы этабы”** бөлүмүндө алды менен “түрк” сөзүнүн этимологиясынын жаралыш тарыхына көңүл бурулат. Көптөгөн изилдөөлөрдүн ичинен Л.Н.Гумилев: “... Среди племен, побежденных тобасцами при покорении ими северного Китая, находились “пятьсот семейств Ашина”. Эти “пятьсот семейств” возникли “из смешения разных родов”, обитавших в западной части Шеньси, отвоеванной в 4 в. у китайцев хуннами и сяньбийцами” [Три исчезнувших народа. // Страны и народа Востока. 2-том. – М.: 1961. – С.105.], – деген маалыматтарды келтирип, кытайлардын Ашина хандыгына караган элдерди “тюрки” деп туура чечмелегендигин жана “тюрк” деген сөз алдуу, күчтүү маанисинде экендигине токтолот. Ал эми “Ашина” сөзүнүн мааниси түрктөрдө “карышкыр” дегенди билдиргендигин мындайча чечмелейт. “... По тюркски волк – бури или карышкыр, а по монгольски шоночино. “А” - префикс уважения в китайском языке. Следовательно, “Ашина” значит “благородный волк”. Демек, окумуштуу Ашина хандыгынын карамагындагы түрдүү уруулар үчүн “түрк” жана “карышкыр” деген сөз бир маанини түшүндүргөн синоним ордуна колдонулгандыгын белгилеген. Ушундай эле көз карашты А.Н.Кононов [История изучения тюркских языков в России. – Л.: 1977. – С.22.] да колдоп, байыркы сак, гун, усун тарыхынан бери жашап, улам жаңы сөз байлыктары менен толукталып келе жаткан башкаруунун, базардын, дипломатиялык иштерде колдонулган орток тили, тактап айтканда, орток түрк тили болгондугун белгилеп: “...С этим языком Ашина в 439 г. перешли на северную окраину Гоби”, – деген сөзү менен тактоого алат.

Ушул сыяктуу айтылган ойлорду жыйынтыктаганда, түрктөр түздөн - түз гунндардын түпкү тегинен чыкпаса да, гунндардын курамындагы ак сөөк урууларынан чыккандыгы ырас. Жогорудагы тарыхчылардын эмгектеринде белгилегендей, 468-жылдардан кийин гунндардын борбордук бийлиги талкаланып, 545-жылдары түрктөр эл катарында калыптанып, саясий аренага чыгып, Алтайдан азыркы кыргыз, монгол жерлерин кошо камтыган Азиянын тоо-талааларында өкүм сүргөн улуу көчмөн мамлекеттери сак, усун, гунндардын ордуна түрдүү элдердин курамынан түзүлгөн түрк мамлекети пайда болот. Түрк мамлекети аталгандан соң, мамлекеттик тил – түрк тили



болуп калыптаныш процесси жүрөт. Бул тил жаңы ойлонулуп табылган тил эмес, байыркы сактардын, усундардын, гунндардын тили деп түшүнүүдө турат. Айрым диалектин айырмачылыктарына карабастан, ал тил – баардык түрк элдерине бирдей түшүнүктөгү орток тил. Бул тууралуу изилдөө жүргүзгөн Н.А.Баскаков: “... Языки, ныне называемые тюркскими, сложились в глубокой древности, а народ “тюркютов” возник в конце 5в.” [Тюркские языки. – М.: 1960. – С.30.],-деп, жергиликтүү түрк элдерине байыркы сак, усун, гунндардын курамын түзгөн түрдүү этникалык элдердин кошулуп, саясий биримдиктин күч алышы, орток түрк тилинин активдүү өнүгүүсүнө зор таасирин тийгизгендигин белгилейт.

Байыркы орток түрк тарыхындай эле орток түрк жазма эстеликтерине кайрылганда, түрк элдеринин бардыгына бирдей түшүнүктүү орток тилдин болгондугун ырастап, “түрк” сөзү менен байланыштуу сыпатталды. Ошондой эле “орток түрк жазма эстеликтери” деп атоодогу негизги критерийлер: территориялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктар аныкталды. Жалпы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин теориялык негиздери такталып, жалпылыкка ээ көз караштардын системалуулугу тууралуу окумуштуулардын пикирлери анализге алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин (VI–XII к.) илимий изилдөөгө алган окумуштуулар бирдей пикирде болбогондуктан, изилденген маселе боюнча объективдүүлүктөн тайбоо аракети жасалды. Адабият менен тарых маданияттын арабасына чегилген кош аттай көрүнүш болгондуктан, адабияттын табиятын толук өздөштүрүүдө же изилдөөдө мезгилдин нугу, тарыхы кошо камтый каралбаса, көздөгөн максат өз чегине жетпей калат. Ошондуктан байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтеринин табиятын иликтөөдө Л.Н.Гумилев (1993), Н.Я.Бичурин (1950), А.Н.Кононов (1977), Ю.Х.Худяков (1990), А.Н.Бернштам (1998), В.В.Бартольд ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып, байыркы кыргыздардын гун доорундагы, кыргыздардын “улуу гүлдөгөн доору” аталган тарыхына, карахандар мамлекетинин тарыхына кайрылып, кыргыздардын бирде тарых ареназынан көрүнгөн, бирде көрүнбөгөн мезгилдерине жалпы экскурс жасалды.

Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин алгачкы сабында Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелигине көңүл бурулуп, дүйнөдөгү сүрөт-жазма эстеликтеринин катарында кыргыз жергесиндеги Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги тургандыгына басым жасалды. Бул эстелик тууралуу алгачкы маалыматты Анжиян-Нарын аскер жол курулуш ишинин жетекчилеринин бири – Н. Г. Хлудовдун маалыматынан кийин изилдөөчүлөрдүн агымы пайда болуп, түрдүү багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн этнограф, тарыхчы А. М. Бернштам баш болгон Б. М. Зима, А. Я. Шер, И. Т. Пославский, Ю. Н. Голендухин, А. Е. Рожевский ж.б. түрдүү көз караштардагы пикирлерине таянып, Саймалуу-Таш байыркы доорлордогу адамдардын дүйнөтаанымы камтылган таш бетиндеги маданий мурас деген жыйынтык чыгарылды. Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигиндеги жан-жаныбарлардын басымдуу

чагылдырылышындагы табигый жагдайын жараткан “айбанаттар стилине” салыштырууларга да көңүл бурулат. Мисалы, С.В.Кисилевдун: “...скиф-сармат доорундагы евро-азия талааларындагы урууларга үстөмдүк кылган, ажайып талаа “жырткыч” искусствосунун традициялары сакталган” [Енисейские кыргызы. Кыргыздар. 10-том. –Б., 2011, –323-б.],–деген пикири реалдуу. Ошондой эле Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери – жалпы түрк элдеринин, анын курамындагы кыргыз элинин да тарыхы, маданияты, адабияты, диний түшүнүктөрү жана саясий-социалдык абалдары чагылдырылган энциклопедиялык мурас экендиги тастыкталды. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринин табылышы, изилдениши, окулушу тууралуу маселелерде XVII кылымга таандык картограф, этнограф, географ С.У.Ремезовдун илим чөйрөсүндө салымы зор. Ал эми Д.Мессершмид, Й. Страленберг, Н.М.Ядринцев, П.С.Паллас, Ж.Аспелиндин ж.б. изилдөөчүлөрдүн эстеликтер кайсы элге тиешелүү деген кызуу талаш пикирлери жаралып, илимде “рун жазуулары” деп аталып, В.Радлов менен В.Томсендин эмгектери аркылуу жалпы түрк элдерине тиешелүү орток тил, орток тарых, орток маданий мурас экендиги тастыкталгандыгы, буга чейинки тигил же бул түрк же башка элдерге тиешелүү катары караган калпыс ойлорго чекит койгондугу, илимде объективдүүлүктү жаратып, түркология илиминде орток түрк жазма эстеликтерине карата илимий изилдөө иштеринин активдүү өнүгүүсүнө шарт түзүлгөндүгү белгиленди. Өзгөчө Орхон-Енисей таш жазма эстеликтерине байланыштуу көптөгөн мезгилдер бою бир беткей тарыхый, саясий-социалдык багыттагы изилдөөлөр жүргүзүлүп келсе, окумуштуу И.Стеблеванын 6-9-кылымдардагы түрк поэзиясын изилдөөгө алып, алардын адабий маанисине жол ачат жана илимде байыркы орток түрк жазма эстеликтери түрк тилдүү адабияттын башталышы деген тыянак чыгарылат [Түрк тилиндеги адабият // Ала-Тоо. – 1990. - №7. – 114-124-б.]. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринде кыргыз элинин тарыхы, дүйнөтаанымы камтылгандыгын ырастаган Л.Р.Кызласовдун “Новая датировка памятников енисейской письменности” [Советская археология, 1963. –№3.] деген эмгеги, А.Н.Бернштамдын “Кыргыз уулуна арналган эстелигине” токтолуп, “Манас” эпосундагы Манас баатырдын образын салыштырган көз караштары [Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Б.: 1998.], С.Е.Маловдун: “... Зор авторитеттер академик В.А.Радлов менен профессор Томсенден кийин Орхон-Енисей эстеликтерин кыргыздардыкы эмес деп айтууга эч негизим жок” [Памятники древнетюркской письменности. – М-Л.: 1951.],– дегени кыргыз окумуштууларынын тартынбай, байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата түрдүү багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүнө жол ачкандыгын белгилөөгө болот. Бул бапта Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Охон-Енисей таш жазма эстеликтеринен кийин байыркы орток түрк жазма эстеликтери: “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби” ырлар жыйнагы, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны, Ахмед Югнекинин

“Акыйкат тартуу” ырлар жыйнагы, Махмуд Кашкари - Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү иликтөөлөргө алынып, бул багытта Л.Н.Бичурин, А.Н.Бернштам, В.А.Бартольд, Л.Н.Гумилев, В.Жирмунский, А.Н.Кононов, А.Н.Щербак, Ф.Диц, Теодор Нель Деке, Р.М.Шукюрова, И.Стеблева, Н.Келимбетов, Х.Г.Короглы, Х.С.Ахмед, Х.М.Демирчизаде ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринин салымы зор. Ошондой эле бүгүнкү мезгилдеги түрк окумуштууларынын да орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу маселени тигил же бул кырынан изилдеген илимий макалалары активдүү жазылып жаткан учур. Мисалы: Т.А. Аникеева [“Литература и фольклор тюрков центральной Азии”. <http://cyberlenika.ru/article/h/literature-i-folklor-tyurkov-tsentralnov-asii>. (татар)], И.Фодор [“К вопросу о религозных верованиях древних венгров”. <http://dzen.ru/axdeks-sjnaoldzi>. (венгер)], Л.Н. Исакова [“Тюркские письменности памятники 7-11 вв. и Башкирская словесность”. [Htt://chelovek nauka. Com/tyurksie-pismennye-pamyatniki-vii-ix-vv-i-bachkiskaya-slovtsnost](http://chelovek-nauka.com/tyurksie-pismennye-pamyatniki-vii-ix-vv-i-bachkiskaya-slovtsnost). (башкыр)], Д.В.Рухлядев [“Древне тюркские руническиенадписи 8-9 вв. как памятник историографии: генезис жанра и структура текста” ([htt://kdsu.ru/wp-content/uploads/2019/07/bittirova-mahieva-kavkazologija](http://kdsu.ru/wp-content/uploads/2019/07/bittirova-mahieva-kavkazologija)). (карачай-балкар)] ж.б.

**1.2. “Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтери (VI – XII к.) тууралуу илимий эмгектер, макалалар, изилдөөлөр”** деген экинчи бөлүмдө кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтери тууралуу илимий эмгектер, макалалар, илимий изилдөөлөргө көңүл бурулат. Бул маселелерде, К.Асаналиев [Көркөм нарк. – Ф.: 1988.], К.Артыкбаев [Акыйкат сабагы. – Б.: 1991.], А.Эркебаев [Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б.: 2004.], Л.Үкүбаева [Кыргыз адабияты. Талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. – Б.: 2006.], А.Абдразаков [Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери. –Б.: 2012.], А.Акматалиев [Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. – Б.: 2015.], Г.Мурзахмедова [“Манас” эпосунун элдүүлүгү тууралуу саясий жана идеологиялык күрөштөр // Эл Агартуу. – 2018, №9-10.] ж.б. окумуштуулардын бири-бирин толуктаган илимий көз караштарында байыркы орток түрк жазма эстеликтери кыргыз адабиятынын башаты экендигине көңүл бурулат. Муну менен катар эле байыркы орток түрк жазма эстеликтерин кыргыз тилине которуу иштерине көңүл бурулуп, бүгүнкү күндө аларды терең изилдөө зарыл маселеден экендиги белгиленди.

Кыргыз адабият таануусунда байыркы орток түрк жазма эстеликтери боюнча кийинки мезгилдерде илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн Н.Турдубаеванын “Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана түрк тилдериндеги котормолору” (–Б.: 2001.) кандидаттык диссертациясында дастандын түрк тилдериндеги котормолорунун үстүндө изилдөө жүргүзүп, алардын канчалык деңгээлде оригиналга жакындыгына салыштыруу жүргүзүлөт. Мындай салыштырууда “Кутадгу билиг” дастанынын кайсы түрк эдеринин тилине көбүрөөк жакын экендиги көңүлгө алынат. Жыйынтыгында, чыгарманын өзбек тилиндегиси сөзмө-сөз которулгандыгы, уйгур, түрк, казак тилдериндеги котормолор оригиналга жакын экендиги

айтылса, кыргыз тилиндеги Т.Козубековдун котормосун оригиналдан которулган эмес, казак тилиндеги А.Егубаевдин котормосун пайдаланган жана С.Ивановдун котормосу кеңири пайдаланылган деген пикирин айткан. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери (VI–XII к.) менен кыргыз фольклорунун тигил же бул көркөмдүк маселелерине салыштыруу жүргүзгөн илимий изилдөөлөрдүн бири – К.О.Кулалиеванын “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанындагы идеялык-көркөмдүк параллелдер (–Б.: 2001.) кандидаттык диссертациясында “Манас” эпосунун изилдениши бүгүнкү-эртенки мезгилдерде дагы актуалдуулугун жоготпогон кубулуш экендиги ырасталып, “Манас” эпосунунун мазмунундагы руханий дөөлөттөрдү белгилөөдө “Кутадгу билиг” дастанына параллель изилдөө жүргүзүлгөн. Мындай салыштырууга алынган иликтөөдө “Манас” эпосунун (С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин варианттары) дүйнөгө белгилүү болгон (“Илиада”, “Одиссея”, “Махабхаратта”, “Калевала”) эпостордон айырмаланып, мамлекет жана аны башкаруу идеялары реалдуу турмушка жакын сүрөттөлгөндүгү мисалга тартылат. Ал эми Гульниса Жамалдын “Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын Кытайда изилдениши” (– Б.: 2010.) кандидаттык диссертациясында “Куттуу билим” дастанынын Кытайда изилдениши каралып, бул эмгектин бир улутка гана эмес, жалпы адамзаттык маанидеги баалуулугуна басым коюлат. Бул изилдөөдө дастандын тилине байланыштуу талаш пикирлерге токтолуп, изилдөөчү кытайдагы окумуштуулардын алгачкы учурда “уйгур тилине тиешелүү” деген калпыс пикирлерине карата В.В.Радловдун: “... “Куттуу билимде” “уйгур” деген сөз бир да жолу кезикпейт. ... өз эне тилиндеги биринчи китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат”, –деген жыйынтык пикири менен В.Бартольд [Куттуу билим // Мурас. – Б.: 2001. – №37.] чекит койгондугу белгиленет. Негизинен кытай илимпоздору “Куттуу билим” дастанына байланыштуу илимий изилдөөлөргө системалуу иликтөө жүргүзүшөт. Тилчи-окумуштуу Б.Абдувалиеванын “Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары)” (– Б.: 2010.) кандидаттык диссертациясы да байыркы орток түрк жазма эстеликтерине арналып, тактап айтканда, Орхон-Енисей таш жазмаларындагы арман, кошок, керээз сөздөрдөгү санат-насыяттарды кыргыз фольклору менен салыштырып, алардын түбү түрк элдерине мүнөздүүлүгүнө токтолот. Махмуд Кашкаридин “Сөздүгүндөгү” макал, ылакап, учкул сөздөрдүн кыргыз, алтай, хакас, тува элдеринин макалдары менен канчалык деңгээлде байланыштуу экендигине басым коюп, алардын өзгөчө кыргыз макалдардына сөзмө-сөз дал келбегендигин тилдик бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу карап, азыркы мезгилдеги кыргыз фольклорунда кезикпеген макалдарды: “... кыргызда болгон эмес”, – деп жыйынтык чыгарууга болбой тургандыгын айткан.

Адабиятчы С.Искендерова докторлук диссертациясында байыркы орток түрк жазма эстеликтерине кайрылган “Индивидуалдык чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы” (– Б.: 2010.) деген изилдөөсү

болду. Бул изилдөөнүн 2-бабынын 1- бөлүмү байыркы орток түрк жазма эстеликтерине арналып, Орхон-Енисей таш жазмаларынын тарыхый, маданий баалуулуктарына токтолот. Күл-Тегин баатырдын эрдигине арналган жазуулардын автору Йолыг тегинге токтолуп: “... Орхон тобунун автору бар экен, эгер андай болсо, байыркы түрк элдеринде элдик оозеки чыгармачылык менен катар эле жазма адабият, индивидуалдуу жекече чыгармачылык катарлаш жарала баштаганынан кабар берет демекчимин”, – деп, кыргыз жазма адабиятынын жаралуу тарыхына карата илимий көз карашын билдирди. Изилдөөчү Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашкаринин, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Ахмед Югнекинин чыгармачылыктарына токтолуп, өз мезгилине мүнөздүү болгон алардын дидактикалык жана суфий философияларынын таасирлери кыргыз акындарынын чыгармачылыгына зор таасир берген деген пикирин айткан. Ошондой эле байыркы орток түрк жазма эстеликтерине кайрылган ф.и.д. А.Эшиевдин “Акындар поэзиясы” (XI – XV к.). (– Б.: 2010.) монографиялык изилдөөсүндө акындар поэзиясындагы интегративдик тенденциялар, типологиялык процесстер изилденип, Жусуп Баласагындын философиялык-этикалык, адабий-дидактикалык, Махмуд Кашкаринин философиялык-эстетикалык, адабий теориялык, Кул Кожо Ахмед Яссавинин суфий-мистикалык, Ахмед Югнекинин дидактикалык-дуалисттик көз караштагы чыгармалары каралган. Алардагы интегративдик тенденциялар жана типологиялык процесстерге басым коюлган. Ал эми К.Койлубаевдин “Доор жана акындар поэзиясы” (–Б.: 2019.) аталышындагы докторлук диссертациясында байыркы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу “Теңирчилик доор адабияты” аталышындагы бөлүмүндө Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебине” кайрылып, бул орток адабий мурастардын жаралыш тарыхына жана алардагы мифопоэтикалык салттуулуктарга басым коюлган. Негизинен, бир беткей патриоттук маанидеги ойлор гана чагылдырылбастан, философиялык, дидактикалык, жалпы дүйнөтаанымдык маселелерге да көңүл бурулуп, “Ислам доорундагы адабият” бөлүмүндө ислам философиясынын, тактап айтканда, суфий агымынын кыргыз акындарынын чыгармачылыгына тийгизген таасирлери жана адабий процесстеги салттуулуктардын сакталышына, “замана” темасынын жаралыш тарыхына экскурс жасалып, адабий мурастардагы тарыхый окуялар, тарыхый адамдар тууралуу маалыматтар элдин кабыл алуусу менен сүрөттөлгөндүктөн, адабий мурастар менен тарых бири-бирин толуктап турган органикалык бүтүндүк экендиги тууралуу илимий тыянактарына көңүл бурулду.

**Биринчи бап боюнча корутунду.** “Түрк поэзиясы” деген термин менен белгилүү болгон байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин (VI-XII к.) изилдөөнүн тарыхында оозеки адабият менен жазма адабияттын параллель өнүгүүдө болгондугун белгилөөгө алышкан чет элдин, боордош элдердин, орус элинин окумуштууларынын көз караштары реалдуу. “Орток түрк жазма эстеликтери” деп атоодогу негизги критерийлер: территориялык,

тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары болгон. Ошондуктан байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтеринин табиятын иликтөөдө Л.Н.Гумилев, Н.Я.Бичурин, А.Н.Кононов, Ю.Х.Худяков, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд жана башкалардын изилдөөлөрүнө таянып, байыркы кыргыздардын гун доорундагы тарыхына, кыргыздардын “улуу гүлдөгөн доору” аталган тарыхына, карахандар мамлекетинин тарыхына кайрылып, кыргыздардын бирде тарых аренасынан көрүнгөн, бирде көрүнбөгөн мезгилдерине жалпы экскурс жасалды. Негизинен байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата жалпы иликтөөлөр каралып, маселенин алгачкы иликтөө мезгилдериндеги чет элдик окумуштуулардын эмгектерине, кыргыз адабият таануусундагы бирдей болбогон илимий көз караштарга анализ жүргүзүлдү. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз элинин да маданий салымы бар экендиги белгиленди. Бул багытта жүргүзүлгөн илимий эмгектердин, макалалардын, окуу китептеринин, окуу куралдарынын жана диссертациялык изилдөөлөрдүн багыты талдоого алынып, эртеңки күндө бул маселелер боюнча изилдөө процессиндеги перспективалары белгиленип, натыйжада аларды изилдөө иштеринде ар кандай субъективдүү да, объективдүү да көз караштар болгондугу талданылып, алар жалпы түрк тилдүү элдерге таандык жазма булактар экендигин аныктаган илимий булактарга таяныч жасалды. Ошондой эле орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөө иштеринин калыптануусу биринчи кезекте чет (В.Томсен), орус (В. Радлов) жана түрк тилдүү элдердин окумуштууларынын эмгектерине таандык экендиги белгиленип, XX кылымдын экинчи жарымынан тарта бул ишке өз салымдарын кыргыз окумуштуулары К. Артыкбаев, К. Асаналиев, А. Акматалиев, Ж.Шериев, Л. Жусупакматов жана башкалар кошушту. Булардын жолун улантып доктордук жана кандидаттык иштер жазылып корголгондугу белгиленди. Натыйжада, аталган ар бир илимий изилдөө иштерине токтолуп, тематикалык түрдүүлүгү, актуалдуулугу жана өз алдынча максат, милдеттергэ ээ экендиги адабий талдоого алынды. Кыргыз адабият таануу илиминде биздин изилдөө ишибиз коомдун бардык тепкичтеринде актуалдуулугун жоготпогон адам жашоосундагы “дүйнөтаанымдын” максат жана милдеттерин иликтөө маселесине терең изилдөөгө аракет жасалган алгачкылардан болуп саналды.

Экинчи бап. **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтерин (VI – XII к.) изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиясы”** деп аталып, төмөндөгүдөй эки параграфтан турат.

**2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети.** Жашоо шарттары, каада-салттары, диний ишенимдери бирдей түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастардын жаралышы – табигый көрүнүш. Ушундай адабий мурастардын бири - байыркы орток түрк жазма эстеликтери изилдөөнүн объектиси катары алынды. Тактап айтканда, VI-IX кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтери. Мисалы, Саймалы-Таш сүрөт-жазма эстелиги байыркы түрк элдеринин баардыгына бирдей мазмундагы ойду түшүндүргөн жана

тыбыштык катка чейин пайда болуп, өзүнө тиешелүү белгилерге ээ. Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигинде жаныбарлардын басымдуу чагылдырылышы байыркы адамдардын дүйнөтаанымын чагылдыруунун бир тармагы болгон сүрөт өнөрүндөгү мындай салттуу көрүнүш илимде “айбанаттар стили” деген термин менен байланыштырылат. Мисалы, тулпар, куш, ит түспөлүндөгү сүрөттөр тегин чегилбей, фольклордун мазмунунан да орун алгандыгын белгилөөгө болот. Ал эми Орхон-Енисей таш жазуулары – байыркы түрк элдеринин тарыхын гана чагылдырбастан, адабиятын жана маданиятын чагылдырган эстелик. Бул жазма эстеликтер адабий багытта каралып, Енисей эстеликтери фольклорго тиешелүү лирикалык жанрлардын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жооп берген кошок, арман, керээз ырларын элестетсе, Орхон эстеликтери фольклордогу эпикалык жанрларга мүнөздүү чакан дастан формасында экендигине басым коюлуп, изилдөөнүн объектисин түзүүдө. Ишибизде түрк элдеринин орток тарыхын, маданиятын, биринчи кезекте дүйнөтаанымын кеңири камтыган орток түрк жазма эстеликтери: “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби” огуз-түрктөрүнүн дүйнөтаанымдарынан кабар берип, мазмунунда жалпы түрк элдерине мүнөздүү болгон каада-салты, үрп-адаты, жашоо турмушу чагылдырылып, “кара кылды как жарган, караңгыда жол тапкан” философиялык жана дидактикалык ой толгоолор кенен орун алгандыгы белгиленди.

Изилдөө ишибиздин негизги бөлүмүнөн болгон X–XII кылымдар аралыгындагы акындардын адабият менен маданияттагы дидактикалык жана философиялык мааниге ээ чыгармаларына токтолуп, Кул Кожо Ахмед Яссавинин диний-мистикалык көз караштагы “Насаат китеп” ырлар жыйнагындагы суфизм окуусунун таасирлери кийинки муундагы акындардын чыгармачылыгына да өз таасирин тийгизгендиги белгиленди. Мындай жагдайлар Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанында, Махмуд Кашкари-Барсканинин «Түрк сөздөр жыйнагынын» адабий маанисинде, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармасында көркөм чагылдырылгандыгы белгиленди. Ошондой эле байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – XII к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз эл акындар чыгармачылыгында трансформацияланышы да изилдөөнүн орбитасына тартылды.

**Изилдөөнүн объектиси** болгон байыркы орток түрк жазма эстеликтери (VI–XII к.) фольклордук чыгармалардай эле бир нече варианттарга ээ болуп, мазмунунда адамдардын жашоосуна зарыл болгон улуу идеяларды камтыйт. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин мазмунундагы дүйнөтаанымдык маселелер жалпы адамзаттык рухий мааниге ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын баалуулуктарынын орчундуу бөлүгүн “орток түрк маданияты” түзүп турат. Андыктан түрдүү адабий формада жазылган байыркы орток түрк жазма эстеликтери жана кыргыз фольклоруна тиешелүү “эпикалык поэзия” менен кыргыз эл “акындар поэзиясына” тиешелүү адабий процесстеги теориялык негиздер, сын-пикирлер, чыгармачылык-биографиялык маалыматтар изилдөөнүн негизин түздү.

Ушундай жагдай-шарттарга ылайык байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин варианттарынын жаралышында, жазылышында, сакталышында өзгөчө фольклордун дүйнөтаанымдык бай материалдарын өзүнө сиңирип, жазма адабий эстеликтерге мүнөздүү жекеликтерге ээ экендиги изилдөөнүн негизги багытынан болуп саналат.

Ал эми байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (VI–IX к.) тиешелүү Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш- жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебиндеги” дүйнөтаанымдык көз караштардын кыргыз фольклорунун “эпикалык поэзиясында” чагылдырылышына басым коюлуп, көркөм-идеялык маселелер “Манас” эпосунун мисалында берилсе, кенже эпостордун мисалында мифологиялык мотивдер, персонаждар, салттуу мотивдер, диний ишенимдер, аян түштөрдүн, “кайып дүйнө” түшүнүгү, думананын мифологиялык образы жана улуттук каада-салттар менен эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) адабий чыгармаларда көркөм каражат кызматын гана аткарбастан, дүйнөтаанымдык милдеттери да изилдөөнүн өзөгүн түзөт. Муну менен катар байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (X – XII к.) кирген Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим”, Махмуд Кашкари-Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы”, Ахмед Югнекинин “Акыйкат сыйы” аталышындагы чыгармаларындагы “замана” темасы, дидактикалык жана философиялык идеялар кыргыз эл акындар чыгармаларында трансформацияланышына карата түрдүү адабий көз караштарга басым коюлуп, доор мүнөзүн аныктаган адабий- теориялык негиздери **изилдөөнүн предметин** түздү.

### **2.2.1. Иштин илимий теориялык жана методологиялык негиздери.**

Байыркы орток түрк жазма эстеликтери профессионалдык адабияттагы шыдыр калыптана койгон көрүнүш эмес. Коомдук аң-сезимдин бир формасы катарында бир нечелеген доорлорду басып өтүп, формалык, мазмундук жактан, эстетикалык жактан калыптанып, фольклордун бай салттарына таянды жана таасир алды. Мындай калыптануу жолунда адабий процеске мүнөздүү оозеки формадан жазма адабиятка өтүүнүн тарыхый, саясий-социалдык жагдайы, көркөм ойлоонун деңгээли тигил же бул жазма эстеликтеринин дүйнөтаанымдык маселелерине таасир бербей койбойт. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин жаралышы, жазылышы тууралуу иликтөөдө кыргыз, дүйнөлүк, орус жана боордош элдеринин адабият таануу илиминин жетишкендиктерине, окумуштуулардын эмгектерине таяныч жасалды. Көркөм адабиятта адам коомуна тиешелүү дүйнөтаанымдык маселелер ар түрдүү аспекттерде чагылдырылып келген. Мисалы, А.Г.Спиркин: “... В целом мировоззрение можно было бы определить следующим образом: это обобщенная система взглядов человека (и общества) на мир в целом, на свое собственное место в нем, понимание и оценка человеком смысла своей жизни и деятельности, судеб человечества; совокупность обобщенных научных, философских, социально-политических, правовых, нравственных, религиозных, эстетических ценностных



ориентаций, верований, убеждений и идеалов людей” [Сpirкин А.Г. (Философия. – М.: “Гардарика”, 2004. – С.15], – деп бул түшүнүктүн объектиси кенен экендигине токтолот. Демек, дүйнөтааным – адамдардын аң-сезим, эс тутум, жүрүм-турумундагы сандык, сапаттык белгилерди камтуу менен инсандын жеке өзүнчөлүгүн калыптандырган диалектикалык кубулуш. Бул кубулуш байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) мазмунунда сакталып, андан кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылыш белгилерин көрүүгө жана кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого зор ыңгайы ачылат. Орток түрк жазма адабияты болсо, орток түрк тилинин болушу тууралуу тарыхый фактыларга таянуу менен изилдөө жүргүзгөн Н.А.Баскаков: “... Языки, ныне называемые тюркскими, сложились в глубокой древности, а народ “тюркютов” возник в конце 5в” [Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М., 1960. – С. 30], – деп, жергиликтүү түрк элдерине байыркы сак, усун, гунндардын курамын түзгөн түрдүү этникалык элдердин кошулуп, саясий биримдиктин күч алышы, орток түрк тилинин активдүү өнүгүүсүнө зор таасирин тийгизгендигин эске алат. Ошондой эле Бернштам А.Н. [Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Т. 2. – Б., 1998. – С. 211], Бичурин Н.Я. [Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – М.-Л., 1950. – С. 656], Гумилев Л.Н. [Древние тюрки. – М.: “Клышников-Комаров и К”, 1993. – С. 527], Жирмунский В.М. [Тюркский героический эпос. – Л., 1974. – С. 169], ж.б. чет элдик окумуштуулардын кыргыз тарыхына, фольклоруна, маданиятына, дүйнөтаанымдык маселелерге байланыштуу пикирлери изилдөө ишибизге зор таяныч болду.

Кыргыз адабият таануусунда биздин ишибизге түз жана кыйыр түрдө байланышкан эмгектер бар. Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки адабий мурастарга кайрылуу мүмкүнчүлүгү токтоп келгендигин К.Асаналиев: “... бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасантайлыгынан эмес, мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясатташкан көз карашка, демагогиялык системага, ар кимдин жекече ойлоону касиет-сапатын, жеке чыгармачылык мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптыйпыл жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат” [Асаналиев К. Көркөм нарк – Ф.: «Кыргызстан», 1988. 4-б.], – деп, адабий мурастарга гана эмес, бүтүндөй эл өткөн тарыхынан, эне тилинен ажырап калуу коркунучуна жетип, руханий жакырчылыкка кабылган мезгилдин катаалдыгын реалдуулук менен мүнөздөп өтсө, К.Артыкбаевдин: “... Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүбүздүн чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагы” менен Баласагындык Жусуптун “Кут табуу билими” турууга тийиш” [Артыкбаев К. Тандалмалар. – Ф.: “Кыргызстан”, 1984, 224-292-б. ], – деп, башка түрк элдери эбак эле адабиятына жана тарыхына киргизишип алышкандарына токтолуп, кыргыз адабият таануусунда орток

түрк жазма эстеликтерин изилдөө иштеринин кечеңдеп жаткандыгын белгилейт. Бүгүнкү күндө бул багыттагы эмгектер активдүү өнүгүп жатат. Изилдөө ишибизде, мисалы: Абдыразаков А. [Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери. – Б.: “Бийиктик”, 2012.], Акматалиев А. [Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. – Б.: “Бийиктик”, 2015], Даутов К. [Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. – Б.: “Улуу Тоолор”, 2016], Жаманкулова Г. [Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы. – 2-том. – Б.: “Улуу тоолор”, 2014], Үкүбаева Л. [Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. – Б.: БГУ, 1994], Эркебаев А. [Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Б.: “Учкун”, 2004], ж.б. изилдөөлөрдөгү көркөм адабияттагы адам коомуна тиешелүү дүйнөтаанымдык маселелер ар түрдүү аспекттерде чагылдырылып келгендиги тууралуу тыянак ойлору ишибизге теориялык-методологиялык негиз катары пайдаланылды.

**2.2.2. Изилдөөнүн негизги методдору:** Адам турмушундагы “дүйнөтааным” концепциясынын мааниси кенен. Мейкиндик жана мезгил аралык айырмаларга карабастан, адам баласына мүнөздүү рухий дүйнөнүн калыптануу процессиндеги кызматы зор. Көркөм адабияттын дүйнөтаанымдык спецификасын ачып берүүнү максат этип, орток түрк жазма эстеликтеринин жана кыргыз “эпикалык поэзиянын”, “акындар поэзиясынын” мисалында системалуу иликтөө жүргүзүлдү. Коомдук-социалдык, экономикалык-саясий жагдайын гана эмес, түрк дүйнөсүн чагылдырган көркөм адабияттагы түрдүү тематикадагы чыгармаларды түшүнүү, аңдап билүү, өздөштүрүү табигый көрүнүш. Дал ушундай ыңгайдан иликтөө маселесине басым коюлуп, ишибизде тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык, тарыхый-обзордук, адабий-теориялык жана текстологиялык, генетикалык изилдөө методдору колдонулду.

Максатыбызга ылайык байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (“Огуз наме” дастаны, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Коркут ата китеби”) көркөм-идеялык маселелердин кыргыз фольклорунда да чагылдырылышы “Манас” эпосунун мисалында талдоого алынды. Адабий талдоонун жүрүшүндө жалпы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин дүйнөтаанымдык маселелеринин түбү барып, бир бүтүндүккө айланган биримдик, ынтымак, бир максат жана бир идеологияга чакырган патриоттук, философиялык жана дидактикалык ой-туюмдарга такалды. “Огуз наме” дастанындагы айрым мифологиялык мотивдердин, сюжеттердин “Манас” эпосунда да орун алышы, айтуучулар (манасчылар) тарабынан тегин жаралбастан, жалпы түрк элдеринин тарыхый эс тутумундагы баалуулуктар экендиги аныкталды. Көркөм адабияттын фактурасындагы (тема, мотив, тип, идея, пафос, жанр, форма, мазмун, стиль, сюжет, композиция ж.б.) типологиялык процесси адабияттагы табигый көрүнүш экендигинин себеп-шарттары аныкталып, кыргыз эпикалык поэзиянын мисалында талданды. Талдоого алынган эпос жана дастандардын түпкү негизинде жалпы түрк элинин байыркы тарыхы жаткандыгына басым

коюлуп, элдин байыркы тарыхы, дүйнөтаанымы элдин тарыхый эс тутумунан орун алып, кийинки мезгилдерге өз сабагын берүүчү касиетке ээлиги каралды. Мисалы, Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтериндеги Кул-Тегинге арналган жазууда Билге кагандын: “Тогуз огуз өзүмдүн элим эле” [Орхон-Енисей тексттери. – Ф., “Илим”, 1982, 62-б.], – деген эскерүүсү качандыр бир кездеги Огуз кагандын урпактарынан болгондугун эскерип, Огуз каган түрк урууларынын тарыхый инсандан мифологиялык бабасына айлангандыгын ырастайт.

Иште X–XII кылымдардагы акындардын чыгармачылыгын талдоодо суфизм агымынын адабият менен маданиятка тийгизген таасирлери каралып, муундар байланышынын объектиси катарында кыргыз эл акындарынын чыгармачылыгына басым коюлду. Кыргыз эл акындары Калыгул Бай уулунун санат-насыят, терме ырларында, Молдо Кылычтын “Ырлар жыйнагында”, Жеңижоктун айтыш ырларынын мисалында адабий талдоо жүргүзүлүп, байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби” жана Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанындагы көркөм-идеялык маселелер менен параллель жүргүзүлдү. Жогорудагы акындардын чыгармачылыгындагы тематикалык өгөчөлүктөр ислам дининин таасирине гана байланыштуу болбостон түрк акындарынын, тактап айтканда, Кул Кожо Ахмед Яссавинин диний-мистикалык ыр саптарынын таасирлеринин да болгондугу тарыхый-салыштырма методду колдонуп, изилдөөдө айкындалды. Ал эми “замана” темасы дүйнөлүк адабиятта байыркылыгы менен белгилүү. Бул тема адам, коом, система катыштыгына байланыштуу түбөлүктүү темалардын катарынан орун алып, лирикалык жанрга гана эмес, эпикалык, дидактикалык, драмалык жанрларга да мүнөздүү. Түрк дүйнөсүндө “заман” темасын терең ачып берген акындардын бири – суфий Кул Кожо Ахмед Яссавинин башка акындарга карата зор таасири болгон. Мисалы, “акыр заман” тууралуу ойлор Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин да чыгармаларынын мазмунунан кездешет. Алардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык ойлорунун негизги максаты эртеңки мыкты муундарды тарбиялоого багытталгандыгы мисалдар менен тастыкталды. Демек, байыркы орток түрк жазма адабияттын өкүлдөрү жазган чыгармаларынын бир нускасын өкүмдарга же өз чөлкөмүнүн бийлик башчыларына тартуу кылууда, көздөгөн максаттары да болгон. Бийлик башындагылардын сынынан өтүп, коомдун саясий идеологиясына каршы келбеген көз караштарды чагылдырган чыгармалары кабыл алынып, сыйлык берилип, акындарга эртеңки күндөгү чыгармачылык жолдогу тоскоолдуктардан кутулууга негиз түзүлгөн. Орток түрк жазма адабиятындагы чыгармалардагы дүйнөтаанымдар кыргыз эл акындар чыгармачылыгынан да байкалып, заманга болгон көз караштар бирин - бири толуктап, тереңдетилип берилет. Анткени “акыр заман” түшүнүгү дүйнөнүн апаат болушу менен эле чектелбейт. Ар кандай коомдун мүнөз өзгөчөлүгүнө байланыштуу жаралган ар кандай терс көрүнүштөр адамдардын байыртадан калыптанган

дүйнөтаанымдарына бүлүк салган проблемаларга айланып, ал проблемалар акындардын чыгармачылыгында “заман” темасынын жаралышын шарттап, коомдогу өзгөрүүлөргө жараша идеялык интерпретациялоо табигый түргө ээ. Улам кийинки коомдун мүнөз өзгөчөлүгүнө жараша “заман” темасынын да мазмуну түрдүү өзгөрүүлөргө учурашын Калыгул Бай улуунан кийинки заманчы акындар: Арстанбек Буйлаш уулунун “Тар заман”, Молдо Кылычтын “Зар заман”, Алдаш Молдонун “Хал заман”, Ы.Шайбековдун “Кайран эл” жана башкалары тастыктайт.

X–XII кылымдардагы акындардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык идеялар бийлик башындагылардын купулуна толуп, эл ичинде дидактикалык ролун аткарып, түбөлүктүүлүгү камсыз болгон. Мисалы, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанында байыркы ата-бабалардын дүйнөтаанымын, тактап айтканда, рухий дүйнөнүн бир бутагы болгон диний көз караштарын мезгилдин саясатына аралаштырбай, аны түшүнүү, чечмелөө аракети зор. Дастандагы символикалык каармандар: Кунтууду Ээлик, Айтолду, Акдилмиш жана Өткүрмүштүн диалог жана монологдорунун мазмунунда түрк дүйнөтаанымына мүнөздүү ой-толгоолордун бай кенчи сыпатталып берилет. Бул чыгармада “Кудай таануу” түшүнүгүнүн бир жагдайы автордун заманында гана эмес, тамыры тереңге кетип, тээ байыркы мезгилдерге барып такалат. Мындай түшүнүк түрк дүйнөсүнө сопулардын (суфийлердин) окуусунун таасиринде келди дегенибиз менен бул түшүнүк адам адам болуп жаралганы пайда болгон деген ойду да жокко чыгарууга болбос. Өз мезгилинде суфий агымынын таасирлери күчтүү болсо да, Жусуп Баласагын “Кут табуу” дастанында акын өзүнө чейинки жана өз мезгилиндеги батыш жана чыгыш аалымдарынын эмгектери менен тааныштыгын ырастап, фольклор, философия, астрономия, математика медицина ж.б., илимдин тармактарына карата жеке көз караштарын реалдуулукка таянуу менен чагылдыргандыгы белгиленди. Суфий агымынын жаралыш тарыхы, максаты, милдети тууралуу ойлор – убактылуу процесс экендигин туура түшүнүп, автор “Кудай таануу” түшүнүгүн исламдын негиздерине таянуу менен чагылдыргандыгы дастанда ырасталып жүрүп отурат. Өтө эле суфизм идеяларына берилген сопуларга карата сын көз караштары да бар. Алардын элден, үй-бүлөдөн безип, жалгыздап, ээн жашагандарын туура көрбөй, керт баштарынын кызыкчылыгын көздөгөн адамдар катары айыптайт. Өз түшүнүгүндө мындай көрүнүштү “Жараткан” да жактырбастыгын жана “Жараткан” өзү тартуу кылган адам жашоосунан баш тартып, ашкере кечилдик кылгандарды туура көрбөй, өз доорунун агартуучусу катарында суфизм агымынын негиздерине токтолуп, адамдардын жашоосундагы оң-терс таасирлерин талдап өткөндүгү мисалга тартылат.

Орток түрк жазма адабиятындагы мындай салтка ээ дидактикалык жанрдагы чыгармалар түрк дүйнөсүндөгү белгилүү аалымдардын бири – Махмуд Кашкаринин чыгармачылыгына да тиешелүү. Түрк элинин “патриот тилчиси” аталган Махмуд Кашкари “Түрк сөздөр жыйнагын” түрк

дүйнөтаанымындагы салмагына токтолуп, окумуштуу А.Н.Кононов:“... мында түрктөрдүн материалдык маданиятынын, турмуш тиричилигинин, ар кыл буюмдары, этнонимдери, топонимдери, уруулук бөлүнүүлөрү, ар кандай кызмат адамдарынын аталышы, үй жана жапайы жаныбардардын, канаттуулардын аттары, ар түрдүү тарыхый жана мифтик каармандардын аттары, диний жана этностук терминдер, балдар оюндары жана көңүл ачуулары тууралуу көптөгөн маалыматтар бар”,–деп белгилеп келип, “Түрк сөздөр жыйнагынын” көтөргөн жүгүнө карап: “Орто кылымдагы түрк элдеринин энциклопедиясы” [Кононов А.Н. Махмуд Кашкарийский и его “Дивану лугат ат -тюрк” // Советская тюркология. –1973, №1.], – деген акыйкат баасын берет. Иште автордун бул эмгеги түрк дүйнөтаанымын чагылдыруу менен бирге философиялык жана дидактикалык ойлордун чордонунда жазылгандыгы ырасталды.

Орто кылымдагы орток түрк жазма адабиятынын тарыхында Адиб Ахмед Жүгнеки (Югнеки) да өз орду бар акындардын катарында турат. Акындын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу аты белгисиз бир акындын: “Акын көзү тубаса көрбөчү эле” [Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1990, 468.], – деген ыр саптары аркылуу Адиб Акмат Жүгнекинин тубаса азиз экендиги жана акындык өнөргө баш байлагандыгын кабарлайт. Ахмед Югнеки өмүрүнүн акырына чейин ыр дүйнөсүндө жашоо өткөрүп, карапайым эл ичинде акыл-насаатын айтып, эл ичинде турмуш көйгөйлөрүн жон териси менен сезген “сокур акын” аталып, эл-жер кыдырып күн өткөргөн думана сындуу дүйнө кезип кеткен сыяктуу. Акындын дүйнөтаанымын чагылдырган “Акыйкат тартуу” ырлар жыйнагы. жети бөлүмдөн турат. Алар: 1. Билимдин пайдасы менен наадандыктын зыяны. 2. Дүйнөнүн бир орунда турбаган, өзгөрүлмөлүү экендиги. 3. Жоомарттык менен сараңдык . 4. Тилди тыйып жүрүү – адептүүлүктүн шарты. 5. Тил тууралуу. 6. Жакшы мүнөз, жагымсыз кылык тууралуу. 7. Кайрымдуулук, каниет тууралуу. Бөлүмдөрдүн аталышынан байкалгандай, бул чыгарма адамдарды туура жашоого үндөгөн дидактикалык жана философиялык мазмундагы кодекс сыңары. Бул – орто кылымдагы орток түрк адабиятындагы акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Бирок акындардын ырларында бири биринен айырмаланган, жиктелген өзөгү бар. Бир караганда, баягы эле акыл-насаат сөздөр, ыр саптарындагы ойлор, дүйнөтаанымдар окшош чагылдырылгандай сезилгени менен, айтылган ойлор бири-бирин эч кайталабай, мезгилине жараша дүйнөнүн ар кырларына андоо салышкандыгы талдоого алынды.

**Экинчи бап боюнча корутунду.** 1.Тарыхый-салыштырма ыкмасында текстологиялык жана типологиялык принциптерге таянуу менен орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI–XII-к.) көркөм-идеялык маселелер, мифологиялык мотивдер, персонаждарды, образдык курулмалардын тегерегиндеги дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз “эпикалык поэзиясындагы” жана “акындар поэзиясындагы” окшоштуктарына текстологиялык салыштыруулар жүргүзүлдү. Ошондой эле мындай

окшоштуктар бир элден экинчи элге көчүп жүрүүчү “миграция” катарында түшүндүрүлүп, түрк элдеринин генетикалык түбү бир экендигине объективдүү жыйынтыктар чыгарылды. 2. Салыштырма-типологиялык ыкмада орток түрк жазма эстеликтериндеги (X-XII к.) акындардын чыгармаларындагы дүйнөтаанымдык айрым маселелердин, мисалы, диний агымдын таасирлери, “замана” темасы, философиялык, дидактикалык ойтуюмдардын “акындар поэзиясындагы” чыгармаларда чагылдырылышына салыштырылып изилдөө жүргүзүлдү. 3. Тарыхый-обзордук ыкмасында байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (VI-XII к.) мүнөздүү спецификалык жагдайларына көңүл бурулуп, жазма эстеликтерди жана акындардын чыгармаларынын жарыяланашы, варианттары боюнча жана чыгармаларын түз же кыйыр түрүндө талдоого алган адабиятчы, окумуштуулардын эмгектерине адабий талдоо жүргүзүлдү. 4. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-XII к.) жана кыргыз фольклорундагы “эпикалык поэзия”, кыргыз “акындар поэзиясындагы” дүйнөтаанымдык маселелерге адабий талдоо жүргүзүүдө адабий-теориялык аныктамаларга, жыйынтыктарга таянуу менен тыянактар чыгарылды. Орток түрк жазма эстеликтерин (VI-XII к.) изилдөө ишибизде негизинен кыргыз фольклорундагы эпикалык поэзиянын мисалында салыштырма талдоого алынып, жазма эстеликтердин өзөгү фольклордук материалдан турары белгиленди. Мындай тыянактар бул темага байланыштуу бир топ адабиятчы-илипоздордун эмгектеринде тастыкталып, иштин методологиясы аныкталды.

**Үчүнчү бап. “Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтаанымдык жалпылыктар”** деп аталып, көөнө тарыхтын бүктөмдөрүндө аты белгисиз эл акындарынын, акылмандарынын, чечендеринин, сынчыларынын чыгармаларынын фольклорго айлануусунда эл сынынын зор таасирине басым коюлду. Адабиятчы К.Даутов: “...мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бай рухий тажрыйбасын, дүйнөтаануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле баардык материалдык, адеп-актык маданий көркөм байлыктарга карата сынчыл-эстетикалык мамилесин жападан жалгыз оозеки сөз менен туюнтуп, аларды сөздө сактап калган” (Доор чындыгы көркөм адабиятта. – Б.: “Улуу Тоолор”, 2016, 12-б.),–деп өз мезгилинде эле фольклор менен катар элдик сындын жашагандыгын белгилеген. Ошондуктан фольклор – мазмунуна эл тарыхын, доор тарыхын, жалпы дүйнөтаанымын сыйдырган маданий мурас. Бирок жазма адабият фольклорду кандай өздөштүрөт, өнүктүрөбү же жокко чыгарабы?– деген суроонун жаралышы табигый жагдай. Анткени тигил же бул чыгармачыл инсандын фольклордогу адамдык улуулуктарга үндөгөн көөнөрбөс улуу идеяларды туя билгендигине жараша боло тургандыгын айтууга болот. Ырасында да жазма адабият менен фольклор карым-катышта болуп, бири-бирин жокко чыгарбай, тескерисинче параллель өнүгүү багытында бири-

бирине көркөм фактор катарында кызмат кылып, элдин руханий байлыгынын зор өлчөмүн түзүп келген.

**3.1. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) көркөм-идеялык маселелер жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтааным (“Манас” эпосунун мисалында).** Бул маселени изилдөөдө Орхон-Енисей таш жазмаларындагы Күл-Тегинге арналган эстеликтин мазмунуна камтылган түрк мамлекетин түзүүдөгү Могилян кагандын саясий-идеологиялык көз караштары талдоого алынып, 10-саптагы: “Кан болуп, жок элди мүлктүү кылдым, аз элди көп кылдым, жарды элди бай кылдым же бул сөзүмдө ката барбы?” – деген сөзүндөгү ой “Манас” эпосундагы “Кулалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым” деген сөздөгү маанилик окшоштуктар тегин эместигин тарыхый маалыматтарга таянуу менен (Абулгазы Ибн Мухаммеддин, Фазал ал-лах Рашид ад-Диндин, Л.Н.Гумилевдун, Н.Я.Бичуриндин, А.М.Бернштамдын, Ч.Өмүралиевдин, ж.б.) тастыкталды. Жогоруда айтылган Могиляндын сөзүндө кыргыз элинин тагдыры жана тарыхы сыйдырылган. Анда кийинки муундарга дидактикалык сабак болуш үчүн тогуз жолдун тоомуна орноткондугу айтылып, эртеңки күнгө карата болгон “Манас” эпосунун мисалында саясий патриоттук идеялардын бүгүнкү мезгилде да актуалдуулугунун зор экендиги айкындалды. Өзгөчө Орхон-Енисей таш жазмаларына тиешелүү “Кыргыз уулуна арналган” эстеликке тиешелүү омоктуу ойлор да эске алынды. Мисалы, кыргыздардын уйгурлардын үстүнөн болгон жеңишинен кабар берген бул эстелик, тактап айтканда, В.В.Бартольддун: “Улуу кыргыз дөөлөтү” [Кыргыздар. Тарыхый очерк. – Б.: 1991, 142-б.], – деген сөзү менен белгиленгендиги жана алгачкы кыргыз мамлекетинин каганы-Барсбектин тилеги – жалпы түрк элдеринин үстүнөн болгон бийлиги тууралуу кабар берген эстеликке карата түрдүү көз караштардын ичинен А.Н.Бернштамдын [Кыргыз мамлекетинин өз алдынчалыгы үчүн күрөшү. Кыргыздар. – Б.: 1991, 269-б.] “Кыргыз уулуна арналаган” эстеликтеги Яглакар аталышындагы бийлик башындагы инсанды “Манас” эпосундагы Манас баатырдын прототиби катары карагандыгы дагы алдыда бир топ изилдөөлөрдү талап кылары белгиленди. Мисалы, С.Каралаевдин вариантындагы “Манаста” кара калмактар менен манжулардын кандары Алооке менен Молтокан Каракандын көзү өткөндөн кийин кыргыз-кыпчактарга катылып, улуу кыргын салып ар тарапка тараткандыгын айтып келип:

**“Таш күмбөзүн талкалап,**

**Такыр чаап өтгү эми...”** [Манас. “Турар”. – Б.: 2010, 25-б.], –

деген сапта таш-жазма эстеликтерге байланыштуу тарыхый улуу чындык жаткандыгы айтылып, эл өткөн тарыхын, маданиятын, дүйнөтаанымдарын эртеңки муунга өткөрүп берүүдө, өрттөлбөгөн, өчпөгөн улуу идеяларын оозеки формада жана таш жазууларга калтыргандыгына басым коюлду. Илимде Орхон-Енисей деп чогуу айтылганы менен, бири-биринен стилдик, мазмундук, формалык, идеялык жана көлөмдүк айырмачылыктары бар. Орхон эстеликтери көлөмдүү келип, бирдиктүү

сюжетке ээ. Каармандардын образын ачып берүүдө, көркөм каражаттар кенен колдонулуп, кийинки муундарга үлгү боло турган кагандардын, баатырлардын эрдиктери даңазаланып, бирдиктүү түрк мамлекетин түзүү идеясы көркөм чагылдырылып, кыргыз фольклорундагы чакан эпикалык дастандын адабий талаптарына жооп берет. Ал эми Енисей таш-жазма эстеликтеринин көлөмү чакан келип, мазмунун арман, керез, кошок, жоктоо мотивдери түзүп, кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрларынын мүнөздүү табиятына дал келип, байыркы алтай тарыхынан кабар берет.

Ошондой эле “Огуз каган” дастанындагы көркөм-идеялык көз караштар ишибизде каралып, Огуз кагандын тарыхый прототиби тууралуу окумуштуулардын пикирлери системалуу анализге алынды. Натыйжада жалпы түрк элдеринин мифологиялык бабасы катарындагы жыйынтыгы реалдуу деп эсептелинди. “Огуз кагандын” варианттарындагы Огуздун төрөлүшүндөгү сүрөттөөлөр “Манас” эпосундагы Манастын төрөлүшүндөгү сүрөттөөлөргө окшоштуктары, “кан” жана “каган” сөздөрүнүн маанилик айырмачылыктары каралып, жалпы түрк элдеринин башын бириктирген Огуз каган сыяктуу эле Манас баатыр да жалпы түрк элдеринин каганы болгондугу “Манас” эпосунун варианттарынын мисалында ырасталды. “Огуз каган” дастанынын элдик вариантынан айырмаланган Рашид ад-Диндин, Абулгазы ибн Мухаммеддин варианты ислам дининин таасиринде өзгөрүүгө учураган себептери каралып, Огуз кагандын күчтүү түрк мамлекетин куруу идеясына ислам сөзү кошулуп, ислам түрк мамлекетти куруу идеологиясын көздөгөндүгү чагылдырылат. Толук бийликти колго алуудагы атасы менен болгон диний карама-каршы окуясы “Манас” эпосундагы Алмамбеттин атасы менен болгон окуясына дал келиши кокусунан болгон жагдай эмес, ал “Манас” айтуучулар тарабынан эл ичиндеги Огуз каган дастаны тууралуу маалыматтардын, легенда-мифтердин жашап келгендигинен кабар берип турат. Дастандын жаралыш мезгили түрк элдеринин ислам динин кабыл алганга чейинки мезгил экендиги илимий булактарга таянуу менен белгиленди.

**3.2. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын кыргыз фольклорунда орун алышы жана алардын дүйнөтаанымдык функциялары (эпикалык поэзиянын мисалында)” бөлүмүндө байыркы ата-бабаларыбыздын дүйнөгө, коомго, кубулуштарга карата ой-толгоолорун, элестөөлөрүн чагылдыруу фольклордун майда жанрынан баштап, көлөмдүү эпикалык чыгармаларына чейин орун алгандыгы иликтенет. Мифологиялык мотивдер, персонаждар чыгармалардын кереметтүү мүмкүнчүлүгүн курчутуу максатында гана колдонулбастан, адам баласынын рухий дүйнөсүнө адамдык баалуулуктарды калыптандырып, кийинки муундарга мурастоо милдетин да аркалайт. Мисалы, ишибизде Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигиндеги сүрөттөрдүн ичинен ит-куш, канаттуу тулпар сүрөттөрүнө токтолуп, кыргыз фольклорундагы мифологиялык мотивдер “Манас” эпосундагы кумайык иттин табылышы, багылышы тууралуу өзгөчөлүктөр каралып, ак шумкар**



менен байланышкан жагдайлары белгиленди. Түрк элдеринде ит-бөрү тотеми катары кабыл алынган мифологиялык айтымдар мисалга тартылып, “Огуз каган” дастанындагы согуштук жүрүштөрүндө жол көрсөткөн колдоочу образында чагылдырылышы талдоого алынды.

Эпикалык поэзиядагы канаттуу атка байланыштуу мифологиялык мотивдер “Эр Төштүк” эпосундагы Чалкуйрук, “Манас” эпосундагы Аккула, Мааникер, Ачбуудан, Алкара тулпарлардын туулушу жана ар бир тулпарга мүнөздүү касеттери мисалга тартылып, баатырлардын көркөм образын ачып берүүдөгү минген тулпарлардын ролунун маанилүүлүгү каралды. Эгерде баатырлардын минген аттары өздөрүнө ылайык келбесе, дайыма жеңилүүдө боло тургандыгы “Курманбек” эпосунда Телторусуз, “Шырдакбек” эпосунда Боз жоргосуз душмандарынан жеңилсе, Кул-Тегинге арналган таш жазмада “акылсыз боз ат” болгондуктан жеңилгендигине себеп болгондугу белгиленди. “Коркут ата китебиндеги” башкы каармандардын бири – Бамшы Байрактын Боз айгырлуу деп аталышында деңиз кулуну – Боз айгыр тууралуу мифологиялык сюжеттер кыргыз фольклорунан да орун алгандыгы “Кулун көл” жомогунда айтылып, Кула бээ менен Боз айгырдын кулундары Аккула, Ачбуудан, Мааникер болуп берилгендигине токтолуп, жылкы пири – Камбар атага байланыштуу түрк элдериндеги мифологиялык түшүнүктөрүндөгү жалпы окшоштуктар: жашоо образдарына, маданий, тарыхый, саясий, экономикалык жалпылыкка ээ жагдайларына канчалык байланыштуу экендиги илимий негиздерге таянуу менен жыйынтыктар чыгарылды.

Иште орток түрк жазма эстеликтеринде (VI–IX к.) мифологиялык мотивдер менен катар эле мифологиялык персонаждарга (дөө, пери) да кенен орун берилген. Мындай мифологиялык персонаждар түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин фольклорунда (эпикалык поэзияда да) архаикалык дүйнөтаанымдарын чагылдырып турган көрүнүш. Мисалы, “Коркут ата китебиндеги” “Басаттын Төбө көздү өлтүргөндүгү тууралуу баянында” пери кыз жана жалгыз көздүү дөө, “Огуз каган” дастанындагы Огуз менен пери кыздар, мифологиялык жырткыч кыят тууралуу сценалар кыргыз фольклорундагы “Эр Төштүк” эпосундагы Эр Төштүк менен Айсалкын пери, жети баштуу жез кемпир, дөөлөр, “Манас” эпосундагы Алмамбеттин, Чубактын перилерге байланыштуу төрөлүшү, “катыны адам, эркеги ит баштуу” адамдар, жалгыз көздүү Мадыкан дөө, “Семетей” эпосундагы Айчүрөктүн төрөлүшү тууралуу эпизоддор адабий талдоого алынып, эгерде перилер менен адамдын махабатынан төрөлгөн балдар эртеңки эл кызматына жараган баатырлар болуп берилсе (“Огуз наме” дастанындагы Огуз кагандын алты баласы, “Манас” эпосундагы Алмамбет, Чубак, Бокмурун), зордуктан жаралган балдар элге зыянын тийгизген жалгыз көздүү дөө образында чагылдырылгандыгы мисалдар менен талдоого алынды. Мындай мифологиялык персонаждардын тигил же бул түрк элдеринин фольклорунда улам жаңы вариацияларда кайталанышы жалпы түрк дүйнөтаанымдагы туруктуулукка ээ образдардын бири экендиги ырас.

**3.3. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) салттуу мотивдердин кыргыз фольклорунда дүйнөтаанымдык аспектте көркөм чагылдырылышы (эпикалык поэзиянын мисалында)** аталышындагы бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтеринде (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорундагы салттуу мотивдердин орун алышына көңүл бурулуп, жалпы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да жашоо турмушунда туруктуу сакталган көркөм кубулуш экендиги төмөндөгүдөй аталыштагы бөлүмчөлөрдө каралды.

**3.3.1. “Аян түштөрдүн” көркөм каражат катары колдонулушу.** Бүгүнкү күндө да түш маселеси дүйнөтаанымдык милдетин аткарып, адам жашоосу менен өзөктөш өнүккөн кубулуш экендиги П.К.Аннохиндин [Сновидения и наука. – М.: 1945] деген эмгегинде кенен чагылдырылса, адам жашоосундагы эртеңки күндүн, тагдырдын оң же терс багыт ала тургандыгынан аян берген, Джон Кехонун тыянагы менен айтканда: “...Сны – это забытый язык человеческой расы” [Подсознание может все. – Минск, 2007.], –дегениндеги ойдун реалдуулугун жокко чыгарууга болбостугу ишибизде эске алынды. Түштүн адам турмушундагы кызматы менен эле көркөм адабиятта, тактап айтканда, эпикалык поэзияда көркөм каражат катары колдонулушу тууралуу изилдөөлөргө кайрылып өттүк. Мисалы, Г.Т.Жамгырчиеванын [“Салттуу эпикалык формулалардын “Манас” эпосунда берилиши”. – Ош, 2011, 8-б.] эмгегиндеги тогуз салттуу сюжеттик формуланы белгилөөсүндө “аян түштөр, түш жоруу” маселелерине токтолсо, Ж.Орозобекова “Манас” эпосунун сюжетинде түш көрүү негизги мотивдердин бири экендигине токтолуп, түштүн мазмунунда эртеңки эл тарыхына же эр тагдырына оң же терс таасирин тийгизген окуянын мүнөзү бар экенин белгилейт [Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу. – Б.: 2003, 30-69-б.]. Ошондой эле Н.Х. Бекмухамедова түш көрүү мотивинин табиятын изилдөөгө алып, “Манас” эпосунун сюжеттик-мотивдик курамындагы салттуу мотивдердин бири катарында түш көрүү мотивдери жана көзгө көрүнүүчү мотивдерге токтолуп, эпостун мистикалык атмосферасын жаратуудагы ордуна басым койот [“Манас” эпосу: онейротопика жана визионотопика маселелери (структура, функция, символика). – Б.: 2021. ф.и.д., автореферат].

Биздин изилдөөдө түш көрүү маселесинин дүйнөтаанымдык функциясына басым жасалып, “Коркут ата китебиндеги” [Коркут ата китеби. –Б.: 2004, 29-б.] Коркуттун көр тууралуу түшү, Салар Казандын ууга кеткенде душмандары эл-жерин чаап, катуудан казанын жумшактан күлүн калтырбай кеткендигинен аян берген түшү, ошондой эле кыргыз фольклорундагы, тактап айтканда, “Манас” эпосундагы Каныкейдин “чоң казаттан” жаман кабар берген аян түштөрү мисалга тартылды. Дайыма эле аян түш жамандыктан берилбестен, жакшылыктан аян берген түштөр тууралуу да кеп козголуп, кыргыз элинин эртеңки тагдырынын жакшылыкка бурулуш алгандыгынан аян берген Манас баатырдын жарыкка келиши тууралуу Жакыптын, Чыйырдынын түштөрү да адабий талдоого алынды.

Демек, байыртадан эле кыргыз эли “аян түштөрдү” жоруу маселесине көңүл бурушуп, беткелди адамдарга эмес, касиети бар акылман чечендерге жорутуу салтын сактап, ырым-жырымдарды колдонуп келишкендиги эске салынып, “аян түштөр” адамдардын дүйнөтаанымында “кайып дүйнөдөн” же “тиги дүйнөдөн” кабар маанисинде кабылданып келген кубулуш экендиги белгиленди. Орток түрк жазма эстеликтеринде (VI-IX к.) жана кыргыз эпикалык поэзиясында түш көрүү мотиви туруктуу сюжет куруучу функцияны аткаргандыгы белгиленип, анын көркөм каражат катарындагы ролу аныкталды.

**3.3.2. “Кайып дүйнө” түшүнүгү жана думананын мифологиялык образы.** Көп учурда “аян түш” аркылуу же тигил же бул каармандын алдынан чыгып же эл чогулган жерде пайда болуп, көз ачып-жумганча жок болуп, “кайып дүйнөсүн” көздөй кетүүчү образ – **думана, кызыр, кыдыр ата** деп аталып, ал ак сакалдуу болушу менен өзгөчөлөнүп турат. Мындай образдын жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз фольклорунда туруктуу сакталышы жана анын кыргыз дүйнөтаанымынын бир кырын чагылдыруудагы функциясы иликтенди. “Огуз каган” дастанынын каарманы Огуздун, “Манас” эпосунда Манастын, Чубактын, Алмамбеттин төрөлүшү, аттарынын коюлушу кайып дүйнөгө байланыштуу думананын образы аркылуу сыпатталып, тез эле чоңоюшу, баатыр болушу мезгилдин, элдин саясий-социалдык талабына ылайык болгондугу мисалга тартылып, каармандардын мифологиялык мотивдер менен шөкөттөлүп чагылдырылышына көңүл бурулду. Думананын образы кайып дүйнөнүн өкүлү катары кызматын аткарып, кыйчалыш кезде пайда боло калмайы эске алынат. Бирок бул образ дайыма эле салабаттуу ак сакал, колунда аса-муса таягы бар образында болбостон, “Коркут ата китебинде” Боз аттуу Кызыр улан болуп берилиши же “Манас” эпосунда Чубакка ат коёрдо пайда болгон “жылаңайлак, жылаңбаш, аса таяк колунда” деп чагылдырылат. Жыйынтыгында, элдин саясий-социалдык талабынын зарылдыгына жараша жаралган баатырлардын атадан артык төрөлүшүндө, ат коюлушунда думана образындагы каармандын коштоп жүрүшү “кайып дүйнөгө” байланыштуу шартталгандыгы сыпатталды.

**3.3.3. Улуттук каада-салттардын адамдын жашоо нормасы катарында чагылдырылышы.** Адам баласынын тарыхый эс-тутумунун өткөндөгү, бүгүнкү, эртеңки деген диалектикалык процесси дүйнөтаанымдык максаттарды аркалап, муундар ортосундагы өтмө байланыштарды (преемственная связь) сактап келгендиги – улуттук каада-салттарда камтылган. Анткени улуттук-каада салттардын милдетине адамдардын аң-сезимине, жүрүм-турумуна, философиялык, дидактикалык, дүйнөтаанымдык ж.б. ой-туюмдарын жөнгө салып туруучу мыйзамдык күчкө ээ экендиги, эл ичиндеги “кааданы бузган, салтты бузган” деген жазанын болгондугу мисалга алынып, үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү каада-салттар аз эместиги каралды. Бул маселе боюнча Орхон-Енисей таш жазууларынын, “Коркут ата китебинин, “Огуз каган” дастанынын жана кыргыз фольклоруна

байланыштуу “Манас”, “Семетей”, “Курманбек” эпосунун мисалдарында талдоо жүргүзүлүп, өзгөчө аза күтүү каада-салтына мүнөздүү керээз, кошок, жоктоо мотивдери эртеңки күндөгү эл оозунда айтылып калган дастан, эпостордун жаралышынын баштапкы этабына негиз болуп, ал чыгармалардын алгачкы ыр саптары экендигин да жокко чыгарууга болбостугуна басым коюлуп, аталган чыгармалардагы салттуу мотивдер – үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү каада-салттар жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык маселелеринде орчундуу орду бар.

**3.3.4. Орток түрк жазма эстеликтеринде (VI – IX к.) жана кыргыз фольклорунда чагылдырылган диний ишенимдер.** Диний ишенимдер – руханий байлык катары кызмат кылып, жалпы эле түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да дүйнөтаанымдындагы дайыма актуалдуулугунан тайбаган маселелердин бири. Ислам динине чейинки умай эне культу Орхон-Енисей тексттеринде арбын кездешет. Мисалы, Күл-Тегинге арналган таш жазмада: “... **Теңир** жалгаган үчүн, өзүмдүн кутум бар үчүн кандыкка отурдум” , – деп баштап, “... **Умай энедей** каныша энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын алды (баатыр наамын) алды”, – деген Могилян кагандын сөзүндө каныш энесинин бардык асыл сапаттарын “умай эненин” образына салыштырып, байыркы түрк элдеринин дүйнөтаанымынан орун алган “умай эне” ишеними “ыйык колдоочу” катарында чагылдырылат. Бүгүнкү күндө “умай эне” ишениминин айрым элементтери кыргыз ырым-жырымдарында колдонулуп, жаш наристелерге байланыштуу көз тийүү, жүрөк түшүү маселелеринде: “... Менин колум эмес, Умай эненин колу”, –деген сөз менен башташып колдонулуп келет. Ал эми тотемдик ишенимдерге байланыштуу “Огуз каган” дастанындагы бардык согуштук жүрүштөрүндө жол баштаган көк бөрүгө жана теңирге (кудай маанисинде) байланыштуу:

“... **Теңир** буйруп болдум, каганың, будан ары,

Жаа, калкан болсун куралың,

Көк бөрү болсун ураның”, –

деп, байыркы адамдардын жаратылыш менен болгон руханий карым-катышын аныктап турса, “Манас” эпосундагы Манас баатырга тиешелүү “Көк жал” деп айтылган туруктуу эпитетти талдоого алган Р.Кыдырбаева (“Манас” эпосунун генезиси. – Ф.: 1980) “ыйык колдоочу, байыркы “тотем ата” катарында белгиленет. Ал эми фетиштик маселесинде “Манас” эпосундагы “жай таш” маселеси, анимизмге байланыштуу “Эр Төштүк” эпосундагы “жан” маселеси “Коркут ата китебиндеги” “Дока уулу Эр Домрул тууралуу баянында ички маанилилик окшош чагылдырууларга ээ. Жалпы түрк элдерине мүнөздүү теңир, умай эне, тотемдик, фетиштик, анимисттик ишенимдер тууралуу Орхон-Енисей таш жазма эстелигинде, “Огуз каган” дастанында, “Коркут ата китебинде”, “Эр Төштүк”, “Манас” эпосунун структурасында кыйла жолугат. Өзгөчө ислам дини мамлекеттик динге чейин кантип көтөрүлгөндүгү орток түрк жазма эстеликтеринде жана кыргыз фольклорунда көркөм чагылдырылгандыгы кенен мисалга алынды. Кантсе да

бүгүнкү мезгилде ислам дини кыргыз элинин турмушунда толук орун алганы менен жогоруда аталган диний ишенимдердин рудименттери тигил же бул формада ырым-жырым, ырым-дарым маселелеринде, эмоционалдык сөздөрдө (тилек, алкыш, бата, каргыш) колдонулуп келе жатат.

**3.3.5. Орток түрк жазма эстеликтеринде эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата ) айтылышы, мааниси, көркөм функциясы.** Кыргыз дүйнөтаанымына мүнөздүү “сөз культунун” мааниси эл турмушунун түрдүү кырдаалдарында ачылып, оң жана терс таасирлери орток түрк жазма эстеликтеринде (VI – IX к.) жана кыргыз эпикалык поэзиясында көркөм чагылышы, тектештиги байкалат. Орток түрк жазма эстеликтери: Орхон-Енисей таш жазууларындагы, “Коркут ата китебиндеги” жана көөнө аталган “Кожожаш”, “Жоодарбешим” эпосторундагы кыргыз дүйнөтаанымын толук камтыган “Манас” эпосундагы, эмоционалдык сөздүн күчүн чагылдырган “Курманбек” эпосундагы жана “Карагул ботом” дастанындагы эмоционалдык сөздөр оң же терс энергиялык күчү окучууга күчтүү таасир этет. Иште өзгөчө эмоционалдык сөздөр бет келди адамдар тарабынан эмес, эл ичинде, үй-бүлөдө кадыр-баркы бар (ата, аксакал, акылман, чечен ж.у.с.) адамдар тарабынан айтылып, “сөз культунун” энергиясы реалдуу турмушта ишке аша тургандыгы каралды. Алардын адамдардын дүйнөтаанымын калыптандыруудагы дидактикалык жана философиялык милдеттеринин азыркы күндөгү абалына баа берилди. Мисалы: Орхон-Енисей таш жазууларында бата, тилектердин айрым үлгүлөрү кездешет. Салт боюнча ыр формасында же куюлушкан жорго сөз формасында болбосо да, баталык, тилектик маанидеги көптөгөн сүйлөмдөр бар. Мисалы, Күл-Тегинге арналган таш жазууда жалпы түрк элинин өткөн тарыхына кайрылып, Могилян каган (Билге каган):

9. Акылман каныңдын сөзүн албай (укпай), жер сайып (кезип) бардың, көп (көбүн) анда ачтың, арыдың. Андан калганың жер кезип тирүү-өлүүнүн ичинде тентиген элең. **Тенири жалгаган үчүн**, өзүм (өзүмдүн) кутум бар үчүн кандыкка отурдум.

10. Кан болуп, жок (жарды) элди мүлктүү кылдым, же бул сөзүмдө ката барбы?! Түрк бектери, эли муну эшитиң! [Орхон –Енисей тексттери. –Ф.: Илим, 1982, 47-б.],–деген улуу тилек-насаатын ташка чеккендигине токтолот.

Бирок тилек сөздөрүн айтууда, чын эле реалдуу турмушта кабыл болушуна бет келди эле адамдын эмес, калк кадырына ээ болгон, сөзү кыя кетпеген ак сакал карыялар, көзүндө калы бар, тилинде мөөрү бар касиеттүү чечендер, сөз пири атанган акындар, ой түбүнө чөккөн акылмандар, көзү ачык даанышман атанган адамдардын тилек айтуусундагы касиетине ишеним артышкан. Бул ойду тастыктаган “Манас” эпосундагы Кошойдун образында көрүүгө болот. Мисалы: “Манас” эпосундагы акылман Кошойдун Каныкейдин бала көксөгөнүн туюп, тизе бүгүп, алакан жайып, ага кошулуп калайык калк да алакан жайып турганда:

Тилекти берсе бир Алла,  
Туулса мындан бир бала,

Ургаачы болбой эр болсун!

Аюу болбой шер болсун!

Атышканын алсын деп,

Күрөшкөнүн чалсын деп,

Өлөндү жерди өрттөгөн,

Өзүнөн пенде өтпөгөн...

Акыры туулса эркеги,

Аты болсун Семетей! [Орозбаков С. Манас. 2-том. –Ф.: 1979, 214-б.],  
–деген ак батасын айтууга болот.

Мындай “ак бата” берүү мотиви байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде арбын. Айтсак, “Коркут ата китебиндеги” “Дирсекан уулу Букач тууралуу баянында” да балага зар Дирсе хандын окуясында:

“... Ач көрсөң тоюндур!

Жылаңач көрсөң тондогун!

Борчтууну борчунан куткаргын!

Тоодой эт жыйдыр, көлдөй кымыз саадыр!

Улуу той кыл, ажаат тиле!

Балким, **бир оозу дубалуунун алкышы менен**

Теңир бизге бир жетик уул берер! [Коркут ата китеби. – Б.: 2004, 17-б.],  
–дейт. Жогоруда “Бир оозу дубалуунун алкышы менен” деген сүйлөмдө “Жетинин бири – Кыдыр” деген кыргыз элиндеги түшүнүктүн синоними катарында айтылып, байыркы түрк элдеринин дүйнөтаанымындагы сөз культунун сыйкыр күчүнө ишеним артылгандыгын тастыктап турат.

Эмоционалдык сөздөрдүн катарында “каргыш” сөзү да эл турмушунда өзгөчө мааниге ээ. Ишибизде “Огуз каган” дастанында түрк урууларынын (саклаб, кыпчак, каңгулук, карлык, ж.б.) аталып калуу окуяларын чагылдырган эпизоддорунда калач уруусунун аталышы Огуз кагандын каардануудагы ички эмоциясына байланыштуу айтылса, “Кожожаш” эпосунда Сур эчкинин каргышына байланыштуу менгенчинин аскада калышы менен аякталат. Ушундай эле эпизод “Жоодарбешим” эпосунда да чагылдырылып, кайберен Ак жөкөнүн каргышынан тогуз жыл эл-жерин көрбөй калгандыгы салыштырылып талдоого алынды. Эмоционалдык сөздөрдүн адам коомундагы руханий кызматын танууга болбос. Алкыш, бата сөздөрүндөй эле каргыш сөздөрү да кыргыз элинин дүйнөтаанымынын, дүйнөнү философиялык, дидактикалык жагдайда андап билүүсүнүн, жаратылыш менен тыгыз байланышта өнүккөн жашоо-турмуштарынын, руханий жана материалдык маданиятынын үлгүлөрүнүн бир тарабын чагылдырган чыгармалар фольклордо арбын сакталган. Мындай чыгармалардын катарында “Карагул ботом” дастаны да бар. Бул дастанда да кыргыз элинин байыркы мифо-архаикалык түшүнүктөрүнөн кабарлап, бүгүнкү күндүн муундарына дидактикалык, философиялык ой-туюмдарын калыптандыруу кызматында. Дастанда бир кары мерген (варианттарында Ашым, Райым, Тумаш) жолу болбой келе жатып, бадалдын түбүндө чаарчыктын терисинен кийим кийип, уктап жаткан жалгыз баласы –

Карагулду эликтин чаарчыгы экен деп атып алат. Бирок мергенчи тагдырдын мындай жазасы тегин жеринен эместигин өзү боолгоп:

... Кайберенге каршыгып,  
Кастарым тигип неге аттым.  
Каргышы ката болбостон,

Каралдым жалгыз сени аттым! [Элдик поэмалар. “Эл адабияты”сериясы. – Б.: 2012, 93-б.] –деп, тотем, сөз, умай эне культуна басым коюп, тымызын Кайберен эненин каргышын жан дүйнөсүнөн сезип турат.

Кыргыз фольклорундагы көөнө аталган “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим” эпостору, Карагул ботом дастаны мифтик жанрлардын мисалында байыркы адамдардын дүйнөтаанымынын бир кырын гана чагылдырбастан, адамдардын улуулугун, жаратылыштын үстүнөн болгон күчтүүлүгүн аста сыпаттап келип, сөз культунын таасиринде жаратылыш менен дайыма ынтымакта өмүр кечирүү идеологиясы калыптанганын байкайбыз. Мындай мифо-архаикалык эпос, дастандар гана эмес, кийинки мезгилдин саясий-социалдык турмушунан кабар “Коркут ата китебинде” да сөз культуна байланыштуу алкыш, бата сөздөрү менен бирге эле каргыш сөздөрүнүн күчүн чагылдырган эпизоддор кездешет. Мисалы, “Байбөрү уулу Бамсы Байрак” баянында” Далы Карчарга кудалык сөз шертин билдирүүгө Коркут ата келип: “... Теңирдин буйругу, пайгамбардын көңүлү менен, айдан артык, күндөн көрктүү карындашың Банучечекти Бамсы Байракка сурамакка келдим!” – деген максатын билдирет. Бирок Далы Карчар бир кезде атасы Байбижен менен Байбөрүнүн убадаларын жокко чыгарып, Коркут атаны өлтүрмөккө кылыч көтөрүп, кууп жөнөйт. Кууп жетерде Коркут атанын айласы кетип, каары келип, Теңирге сыйынып, терс дубасын окуп: “Чапсаң, колуң курусун!, – деди. Алланын буйругу менен Далы Карчардын колу жогоруда асылуу калды. Коркут ата өз жеринде ыйык эле, тилегени кабылдуу” [Коркут ата китеби. – Б.: 2004, 46-б.], – деп айтылып, дагы бир ирет Коркут атанын олуя-бакшы, акын, чечен, акылман экендиги белгиленет.

Ошондой сөз культуна байланыштуу “Курманбек” эпосунда Тейтбек хан: “... Мага кеңешпестен калмакка чабуул салат, менин айтканыма болбой, өзү билип катын алат, өзүмдүн керегим тийбестен, Телтору атымдын кереги тийиптирби, мен ага бере албайм”, – деп:

... Ак баямдан жер бөлдү,  
Ажыратып эл бөлдү,  
Анык балам деп жүрсөм,  
Арам санаа төрөлдү,  
Андай ата безерден

Тирүүдө жүзүм көрөмбү! [Курманбек. “Эл адабияты” сериясы. –Б.: 1998, 163-б.], – деген каргышы кыя кетпей, окуянын аягында Телтору аттын жана колдогон кырк жигитинин жоктугунан Курманбек өлүм табат.

**Үчүнчү бап боюнча корутунду.** Бул бапта орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – IX к.) жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтаанымдык

маселелердин жалпылыгы каралып, дүйнөтаанымдын табияты, максаты, милдеттерине карата теориялык аныктамалар берилди. VI–IX кылымдар аралыгында оозеки адабият менен жазма адабият параллель өнүгүүдө болгондугу жана элдик сындын таасирлери тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлерине басым коюлуп, оозеки адабият менен жазма адабияттын карым-катышы каралды. Бул багытта орток түрк жазма эстеликтерине таандык (VI–IX к.) Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебинин” дүйнөтаанымдык баалуулуктары менен кыргыз фольклорунун эпикалык поэзиясынын, үлгүлөрү “Манас”, “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим”, “Курманбек” эпостору жана “Карагул ботом” дастанынын мисалындагы дүйнөтаанымдык окшоштуктары адабий талдоого алынды.

Негизинен орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI – IX к.) жана кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиянын мисалында) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын, диний түшүнүктөрдүн жана салттуу мотивдердин, эмоционалдык сөздөрдүн кайталанып берилишиндеги маанилик жалпы окшоштуктар ата-бабаларыбыздын эс тутумундагы дүйнөтаанымдык маселелери улам кийинки муундарга мезгилдин саясий-социалдык абалдарына карата алымча-кошумчаланып, дидактикалык, философиялык кызматтагы жандуу процесс экендиги ырасталды. Орток түрк жазма эстеликтерине тиешелүү Саймалуу-Таш сүрөт-жазмасында, Орхон-Енисей таш жазууларда, “Огуз каган” дастанында, “Коркут ата китебинде” чагылдырылган көркөм идеялык ойлор кыргыз эпикалык поэзиясында да орун алгандыгы такталып, дүйнөтаанымдык маселелер эзелтен үндөш, тамырлаш экендиги тастыкталды. Орток түрк жазма (VI–IX к.) эстеликтериндеги дүйнөтаанымдын спецификалык өзгөчөлүктөрүн түзүп турган мифологиялык мотив, персонаж, аян түш, кайып дүйнө, дубананын образы жана ролу, каада-салт, диний түшүнүктөр сыяктуу маселелер кыргыз фольклорунда да салттуулукка ээ экендиги аныкталды. Орток түрк жазма эпикалык жана эпифаниялык мазмундагы эстеликтерде орун алган эмоционалдык сөздөрдүн (каргыш, алкыш, бата) дүйнөтаанымдык функциясы кыргыз фольклорунда да бирдей философиялык жана дидактикалык милдетти аткаргандыгы да иште кеңири мисалдар менен талдоого алынды.

**Төртүнчү бап. “Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (X – XII к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз эл акындар поэзиясында трансформацияланышы”** деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Бул мезгилдин тарыхына кайрылганда, ислам дини мамлекеттик динге айланып, X–XII кылымдардагы адабият менен маданияттын өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизген. Орток түрк жазмасынын өз мезгилинде мерчемдүү орду болгону менен ислам дининин келиши менен колдонуудан сүрүлүп, “Ыйык Курандын” тилине басым коюлуп, араб маданиятынын таасиринде калышкандыгына кайрылдык. Бирок мындай саясий жагдайга карабастан, түрк элинин патриот аалымдарынын орток түрк тилинин араб тилинен эч кем



эместигин, тарыхый тамыры тереңге кеткен улуу тил экендигин ырастоого жана кайрадан жандандырууга активдүү ишке өтүшөт. Мисалы, изилдөөбүздүн дүйнөтаанымдык маселелерине адабий талдоо жүргүзүүдө Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Ырлар жыйнагы”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны Махмуд Кашкари-Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармаларынан байкай алдык.

**4.1. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (X–XII к.) диний-мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери”.** Мында орток түрк жазма эстеликтериндеги (X–XII к.) диний-мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери каралып, кыргыз элинин ислам дининин канчалык деңгээлде кабыл алуулары тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлери эске алынды. Жазгыч акындар менен төкмө акындардын ислам философиясын таануудагы айырмачылыктарга ээ дүйнөтаанымдык маселелери бүгүнкү мезгилде да актуалдуулугун жоготподо. Суфизм агымынын таасирлери түрк дүйнөсүнө кандайча тарагандыгы жана таасири тууралуу токтолуунун максаты белгиленип, ислам динин кабыл алууда бийлик башындагылар менен карапайым элдин ортосунда чоң айырмачылыктардын жаралыш себептери каралды. “Курандын” ички маанисин чечмелөөдө, карапайым элге жеткирүүдө түрдүү диний агымдар пайда болот. Орто Азияда суфизм агымы активдүү өнүгүп, адабият менен маданиятка өз таасирин тийгизген. Бул агым түрк дүйнөсүндө Кул Кожо Ахмед Яссавинин аты менен белгилүү болгондугу жана анын чыгармаларынын маанисинин эл ичиндеги таасирлери адабий талдоого алынды жана суфизм агымынын таасирлерин кылымдаш акындардын чыгармаларынан да байкалат. Өзгөчө жазгыч акындарга Кул Кожо Ахмед Яссавинин диний-мистикалык маанидеги насаат ырларына мүнөздүү риторикалык суроо ыкмасы таасирдүү болгон. Мисалы:

**Мункар, Накир “Рабиң ким? – деп суроо салат,**

Бул дүйнөнүн илими эч эсте калбайт.

Оо, капырай, ибадатсыз эмне кылат,

Жан-дил менен Акка зикир айткын, достор [Насаат китеби. – Б.: 2015, 59-б.], –

деп айтылса, ушундай эле суроо Жеңижоктун Эсенаман менен болгон айтышында:

Жанкүр-нүнкүр периште,

Жетимиш батман күрсү алып,

Жаныңа басып келбейби.

**Рабиң кимдер? – дегенде,**

Келмеге тилиң келбесе,

Күрсү менен бир коюп,

Сазайыңды бербейби [Ырлар, айтыштар. – Б.: 2006, 265-б.], –деп берилет. Мындай ыкманын орток түрк жана кыргыз поэзиясынын

өкүлдөрүнөн да кездеше тургандыгына токтолдук. Жогоруда молдо акындардын же жазгыч акындардын чыгармачылыгы ислам тарыхына гана байланыштуу болбостон, күн чыгыш акындарынын, орток түрк акындарынын диний-мистикалык ырларынын таасирлери байкалат. Түрк дүйнөсүндө суфизм агымы Кул Кожо Ахмед Яссавинин аты менен белгилүү болгондугу жана ырларынын эл ичиндеги таасирлери адабий талдоого алынды.

Аалым акындардын бири – Жусуп Баласагын. “Кут алчу билим” дастанында сопучулуктун айрым терс көрүнүштөрүн Өткүрмүштүн образы аркылуу ачып берет. Дастандагы төрт каармандын бири – Өткүрмүш эл-жерден безип, четтеп, ар бир пенденин тагдырына жазылган жашоо түйшүгүн кабыл албагандыгы баяндалат. Анткени “Куттуу билим” дастанындагы сопучулук өмүрдү кечирген Өткүрмүштүн:

“Кудайым күнөөсү үчүн адамдарга,

Бул дүйнөнү айланткан түнөк жайга” [Куттуу билим. – М.: Ник, 1999, 287-б.], – деген ыр сабында Адам ата менен Обо эненин мифологиялык тарыхы жатат. Демек, түрк дүйнөсүндөгү думана, дервиш, календер деген аталыштагы аалымдар “Жалгыз Кудайдын” улуулугуна жана адамдардын жаралыш тарыхына байланыштуу диний окуулар, икаялар менен кенен тааныш болгон аалымдар экендигин тастыктап турат. Суфизм философиясында “өзү үчүн” деген түшүнүк жок. Баардыгы “Улуу Кудай үчүн” деп башталат. Дал ушул ойдун учугун улаган жагдай “Кут алчу билим” дастанындагы Өткүрмүштүн дүйнөтаанымынан да орун алган.

Суфизм агымынын таасирлери кыргыз эл акындар чыгармачылыгында да байкалат. Мисалы, “олуя” атыккан акындарыбыздын бири – Калыгул Бай уулунун [Акылман Калыгул. – Б.: Шам, 2002, 83-б.], Молдо Кылычтын [Молдо Кылыч. – Б.: Турар, 2017, 133-б.] чыгармаларында бул дүйнөнүн убактылуу экендиги, бул дүйнөдөгү материалдык байлыкка карата кубаныч акылсыздарга гана тиешелүү экендиги тууралуу ойлору суфий философиясына үндөшүп турат. Акындар али мусулманчылыктын жолдорун билбеген карапайым элди молдолор каалагандай өз кызыкчылыгына пайдаланып, айрым учурларда дин маселеси бийлик башындагылардын саясий куралына айланган учурларын да байкаган. Молдо Кылычтын буга чейинки Кудайтаануу жолу башка өңүткө бурулгандыгын, тактап айтканда, суфийлердин Кудайтаануу жолдорунун сырларын өздөштүрүүгө багыт алгандыгы, молдолорду сынга алгандыгы:

Напси бузук молдолор

Ач тайгандай жойлоду.

Кайда өлүм болсо да,

Аңдыганын койбоду... [Молдо Кылыч. Казалдар. – Ф.: Адабият, 1991, 154-б.], – деген сыяктуу ойлору мисалга тартылды.

Молдо акындардын орток түрк жана күн чыгыш акындарынын чыгармалары менен тааныш болушу жана таасирдениши жеке чыгармачылыгында иштелип чыккандыгы Нурмолдонун чыгармачылык

өнөрканасынан да байкалды. Өзгөчө тиги дүйнө – бул дүйнө жана бейиш менен тозоктун табиятын ачып берүүдө ыктуу пайдалана алган. Мисалы, “Адам атага” арналган икаясында Адам ата менен Обо эненин жаралышынан баштап, алардын жашаган жери бейишти сүрөттөп келип, акыры алардын шайтандын азгыры менен Ала Таала тыйуу салган жемишин жешип, күнөөгө батышып, бейиштен куулгандыгына чейин сүрөттөлөт [Тиллебаев С. Унутулган адабият. – Б.: Бийиктик, 2006, 42-б]. Ал эми Молдо Нияздын дүйнөтаанымындагы диний-мистикалык көз карашынын калыптанышында чыгыш аалымдарынын зор таасири анын чыгармачылыгында ачык чагылдырылган. Мисалы, бул дүйнө-тиги дүйнө түшүнүгүнө арналган [Молдо Нияз. Санат дигарсттар.–Б.: Учкун, 1993, 25-б]. Молдо (жазгыч) акындардын чыгармаларында жогорудагыдай пайгамбарлар тарыхынын камтылышы, тиги дүйнө, бул дүйнө, бейиш менен тозок тууралуу көз караштарынын чагылдырылышында күн чыгыш адабиятынын өкүлдөрүнүн таасири зор болсо да, төкмөлүк өнөрдүн улуттук кыртышта өнүккөн бай тажрыйбасы эске алынды.

Кийинки Токтогулдун заманында элдин диний көз караштарынын калыптанышына акындарга караганда, карапайым эл үчүн “олуялык” образга айланып алышкан эшен, калпа, кожо аталышындагы диний молдолордун реалдуулуктан алыстаган таасирлери күчтүү болгондуктан, акындар менен диний молдолордун ортосунда дайыма келишпестик келип чыккандыгына басым коюлду. Эл ичинде Кул Кожо Ахмед Яссавинин эл аралап кеткен:

“Үйүм-үйүм дейсиң,  
Үйүң талаа чырпыгы.  
Малым-малым дейсиң,  
Малың талаа чымчыгы”,–

деген ыр саптарынын тарыхы менен акындардын кабардар экендиги каралды. Мисалы, Токтогулдун “Үйчүлүк” (жердин аты) деген ырында:

Алланын жөнүн билалбай,  
Ак сөзгө тили келалбай,  
**Кожо Акматтын астында**  
Кылычтан кыйма тез болсо,  
Мухаммеддин кашында,  
Алдап алаган аттарын,

Кайтып берет деп уккам... [Токтогул. 1-том. –Ф.: 1968, 51-б.], –деп айтылат. Мындай мисалдар эл акындарынын Кул Кожо Ахмед Яссавинин сопучулук окуулары менен аздыр-көптүр тааныштыгы бар экендигин ырастайт. Бирок тактоого зарыл болгон эки жагдайды да эске алуу керек. Биринчиси Токтогулдун заманында атеизимдин күч алгандыгы болсо, экинчиси жыйноочу, изилдөөчүлөр, түзүүчүлөр тарабынан эртеңки коомдун муундарын тарбиялоодо атеисттик көз караштын нугуна ылайыкташып иш жүргүзгөндүктөрүнүн табигый шарттары бар. Негизинен X – XII кылымдар аралыгындагы ислам идеологиясынын адабият менен маданиятка, элдин

саясий-социалдык абалдарына тийгизген таасирлери, суфий агымынын байыркы генезиси жана акындарга тийгизген таасирлерине карата тыянактар чыгарылып, Калыгул Бай уулунун, Молдо Кылычтын, Жеңижоктун, Молдо Нияздын, Нурмолдонун чыгармаларынын мисалында параллель салыштырылды.

**4.2. “Орток түрк жазма эстеликтеринде (X-XII к.) жана кыргыз эл акындар поэзиясындагы “замана” темасынын чагылдырылышы”** деп аталган бөлүмдө “заман” темасындагы ойлор жеке адамдын жашоосунан тарта коомдук маанидеги көрүнүштөрдүн биринен экендиги белгиленди. “Замана” темасынын түбөлүктүү темалардан экендигин далилдеген ойлор байыркы “Инжилде”, “Куранда”, “Махабхаратта”, “Авестада” чагылдыргандыгын мисалга тартуу менен орток түрк жазма эстеликтерине (X –XII к.) да мүнөздүү экендиги Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын чыгармаларынын мисалынан байкалды. Кул Кожо Ахмед Яссавинин ырларында “акыр замандын” белгилери катары мусулманчылыктын беш парзын (намаз окуу, орозо кармоо, зекет, садага берүү, ажыга баруу) тутпаган адамдардын образында белгиленет. Ошондой эле “акыр заман” белгиси катарында бийлик башындагылардын ыймандан ажырап, карапайым элге жасаган терс мамилелеринен да көрөт. Акындын ыр саптарындагы мындай трагедиялуу көрүнүштөр атайы ойлонуп табылган эмес, алар адам коомуна мүнөздүү болуп, кыргын-согуштарда, басып алууларда, адилетсиздик замандарда кайталана берүүчү элдин тагдыры.

Кул Кожо Ахмеддин ыр саптарындагы “акыр заман” тууралуу ойлору Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанында тереңдетилип берилет. Бирок бул кайталоо дегендик эмес. Бул акындын дүйнөтаанымы прогрессивлүүлүгү менен айырмаланып, адамдардын улуулугун реалдуу турмуш тажрыйбаларынан көрүп, диний-мистикалык көз караштарды түз кабыл алуудан алыс. Жер үстүндөгү жашоонун ээси адамдар экендигин туюнтуп, заманындагы терс көрүнүштөрүнүн себептерин адамдардын өздөрүнөн издөө салгандыгы “замана” тууралуу ойлорунда көркөм чагылдырылат.

“Иттерге башчы болсо, баатыр арстан,

Иттер да арстан болот, андан ашкан.

Арстандарга ит башчы болор замат,

Арстандар да итке айланат арсылдашкан! [Куттуу билим. Ник, М.: 1999,184-б.]– деп, элдин бузулушуна тикеден тике бийлик башындагылардын тиешеси бар экендигине басым коёт. Кайсы заман болсо да адам канын бузуучу – ичкилик темасына кайра-кайра кайрылат. Адамдардын өзү үчүн таап алган душмандары – тилин тыя албагандыгы, ушак айтпай коё албагандыгы болсо, булардан да коркунучтуурак ичкилик экендигин белилеп: “... Белгилүү анын арты: **“тирүү өлүк”** (72-б.), – деп айткандыгы, бүгүнкү мезгилде да дидактикалык мааниге ээ экендиги белгиленди.

Ал эми “замана” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгында коомдун саясий-социалдык аблына карата өнүгүштө болгон. Мисалы, Калыгулдун “Акыр заманында” акыр замандын келишин:

**Биринчи доордо:** Чачы сары, көзү көк, Уңкул тумшук орус келет,

**Экинчи доордо:** Жол боюнда орноткон жыгач, Мамы болот дейт,

**Үчүнчү доордо:** Заман оңолот, Пейил жоголот... .

[Кол жазмалар фонду. КРУИА . Инв. №802.], деп үч доор менен белгилесе,

Арстанбек “дечү эле” деген ыкманы колдонуп, “Акыр замандагы” ойлорду улантуу менен маанисин кеңейтип, толуктап өнүктүрүп, поэтикалык формага түшүргөн” [Кебекова Б. Залкар акындар. – Б.: Шам, 2006, 161-б.], – деп белгиленет. Бирок Арстанбектин замана тууралуу ырларында турмуштук негиздерге таянуу айырмачылыгы бар. “Замана” темасы поэмага тете иштелген Молдо Кылычтын “Зар заман” чыгармасынын мазмунунда коом мүчөлөрүнүн этикасын, рухун, ички жана тышкы саясий-социалдык абалдарды толук камтыйт. Акындын “Зар заман” чыгармасынын мазмуну элдин ал-ахыбалы, колониялык бийлик, бий-болуштардын сурагы, ошол заман жана өткөн заман, замандын адамдарынын сыпаты, тиричилик жана кулк –мүнөз жөнүндөгү ыр саптар түзөт. Жогорудагы Калыгулдун жана Арстанбектин “замана” ырларын улап, анда айтылбай калган көрүнүштөрдү толуктап, орустардын кыргыз турмушуна тийгизген таасирлерин ийне-жибине чейин айткандыгы мисалга алынды.

Ошондой эле эл акындар чыгармачылыгында “замана” темасынын мазмунуна тиги же бул жагынан үндөш “Дүнүйө” жана “Жокчулук” деген аталыштагы ырларды да атоого болот. Мындай ырлар Жеңижок, Токтогул, Барпы, Калык ж.б. акындардын чыгармачылыгында жолугат. Кыргыз адабиятында жаңы заманды чагылдырган ырлар Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки коомду, коммунисттик партиянын башында турган В.И.Ленинге арналган. Буга Токтогулдун “Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду” деген ырынан башталып, Барпы, Калык, Тоголок Молдо ж.б. кийинки акындардын чыгармаларында “Октябрь” жана “Ленин” темасы салттуу көрүнүшкө айланып, жаңы “замана” ырларын жаратып, адабий процессте түбөлүктүү темалардын бирине айланган. Бул тема бүгүнкү күндө да дүйнөтаанымдык өз кызматында.

**4.3. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (X –XII к.) философиялык жана дидактикалык ойлордун кыргыз эл акындар поэзиясында берилиши”** бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтериндеги (X – XII к.) философиялык жана дидактикалык ойлордун эл акындар чыгармачылыгында берилиш маселеси каралып, ишибизде алды менен философиялык жана дидактикалык терминдеринин ички маани-маңызы илимий-теориялык негизде чечмеленди. Бул теманы иликтөөдө Кул Кожо Ахмед Яссавинин ырларындагы философиялык жана дидактикалык маанилери кыргыз эл акындарын чыгармаларында да кездеше тургандыгы каралды. Мисалы, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китебинде”:

Билип ал анык, бул дүйнө калат баарынан,  
Мал-мүлкүң кетет, сен ашык көргөн жаныңдан.  
Ойлонуп көрчү, каякка кетти ата-энең,

Артынан жетпей, чуркаган тулпар бат эле... (23-б.),— деген саптарындагы адамдар үчүн бул жашоо убактылуу экендигин дагы бир ирет тастыктап, түбөлүккө эч ким калбай тургандыгын белгиленип, суфийлердин философиялык көз караштарына басым коюлду. Ал эми Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанындагы философиялык, дидактикалык ойлорду камтыган макал жана учкул сөздөр кыргыз эл акындарынын насыят, санат-терме ырларында да кездешкенине токтолуп, “Кут алчу билим” дастанындагы “Илим көккө чыгарат”, “Орунду сөз акыл-эстен от алат, орунсуз сөз ийининден баш алат”, “Ачуу душман, акыл дос”, “Кары сөзүн капка сал”, “Кара баштын кас душманы кызыл тил”, “Ойлоп сүйлө сөзүңдү айта турган” ж.б.у. сыяктуу кыйла баалуу ой-туюмдар ар кырынан ачылып берилди. “Кут алчу билим” дастанындагы көөнө философиялык ойлордун учугу кыргыз эл акындарынын чыгармачылыгында уланган салттуу көрүнүш экендиги аныкталды.

Ал Адиб Акмат Жүгнекинин “Акыйкат тартуу” (“Хибат ал-хакаик”) чыгармасындагы адам коомуна карата айтылган философиялык ой-толгоолору «Акыйкат тартуу» чыгармасынын бүтүндөй мазмунун түзүп тургандыгы мисалга тартылып, Билимдин пайдасы менен наадандыктын зыяны тууралуу;

Дүйнөнүн бир орунда турбаган, өзгөрүлмөлүү экендиги тууралуу; Жоомарттык менен сарандык тууралуу; Тилди тыйып жүрүү – адептүүлүктүн шарты тууралуу; Тил тууралуу; Жакшы мүнөз, жагымсыз кылык тууралуу; Кайрымдуулук, каниет тууралуу бөлүмдөрүнө талдоо жүргүзүлдү.

Кыргыз дүйнөтаанымына таандык дидактикалык мазмунду камтыган Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түрк сөздөр жыйнагында” учкул сөздөр, макалдар, табышмактар, үгүт ырлары, лирикалык ырлар, айтыш ырлары жана чакан дастандын үлгүлөрү, санжыра, легендалар өз мезгилине ылайык философиялык жана дидактикалык ой жүгүртүүлөргө бай экендиги белгиленди. “Түрк сөздөр жыйнагындагы” макал, ылакаптар мезгилдин өтүшү менен өтө сейрек айтылып, же башка сөз менен алмашылып, же архаизмге айланып кетишинен улам кыргыз фольклорундагы макал, ылакаптар менен сөзмө-сөз дал келбесе да, маанилик жагынан алыстабагандыгы талдоого алынды. Айтсак, эмгекке байланыштуу “Эмгекчилдин эрди майлуу, эринчектин башы кандуу”, “Эмгек ээн калбас же талаада калбас”, “Эрдемсизден кут кетет, жалкоодон кут безет”, “Жашта берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү” ж.б. Аталган макалдарга маанилеш ойлор кыргыз эл акындар чыгармачылыгындагы насыят, санат-терме ырларынан арбын жолугат. Жеңижоктун:

Ак мээнеттин пайдасы,

Акыры барып ирдентет [Ырлар, айтыштар. –Б.: 215, 136-б.], – деп берилсе, Токтогулдун:

Дениң соодо эринбей,

Бекерликке берилбей [Токтогул. 1-том. –Ф.: 1968, 74-б.],– деген насыятында кыргыз эл акындарынын курулай чакырыктын ордуна учкул, макал, ылакап, табышмактап сүйлөө мүнөздүү көрүнүш экендигин билдирип турат. “Түрк сөздөр жыйнагындагы” макал-ылакаптар тематикалык жагынан ар түрдүү. Турмуштагы болуп өткөн окуялардан улам адамдын аң-сезиминде жаралган чындыктын натыйжасын жана бийликке карата элдин көз карашын чагылдырган макалдар арбын. Мисалы: «Эки кочкордун башы бир казанда кайнабас», «Эки канжар бир кынга сыйбас», «Эл эгеси бирөө болсо, эл түзөлөт, экөө болсо эл бузулат», «Эки буура кармашса, ортодо кара чымын кырылат» макалынын элдин кыйналган оор тагдырларына байланыштуу жаралышын билдирет. Бийликке карата элдин дүйнөтаанымдык көз карашын чагылдырган «эл калды төрү калмас» макалынын мааниси кыргыз элинде айтылып жүргөн «бетеге кетет бел калат, бектер кетет эл калат» макалындагы же Жеңижоктун: “Кандар өтөт калк калат,

Кадырлаган салт калат (171-б.], –деген санат ырындагы дидактикалык ойго төп келет. Ошондой эле кыргыз элине мүнөздүү “кудайы конок күтүү” маселеси Махмуд Кашкаринин “Сөздүгүндө” да камтылып:

Келсе киши нур жүзүнө күл чачпагын,

Ызаат менен күткүн, ага кылгын жакшылык,–

деген ыр саптары да бар. Ушул эле ойду Арстанбектин насыят ырларында:

Конок келсе сүйбөгөн, Күңгүрөнүп сүйлөгөн [Арстанбек. –Б.: 1994, 85-б.], – деп, сараң адамдын образын ачып берүүдө тереңдетилген. Бул кыргыз элине таандык пейил. Конокко өзгөчө мамиле жасоо, «үйүңө жылан сойлоп кирсе дагы ак чачып чыгаруу керек» дегени кыргыздардын кулк-мүнөзү, пейили ачык экендигин далилдейт. Өз кезегинде акындар фольклорду үйрөнүп, өздөштүрүп, өнүктүрүп, андагы дидактикалык жана философиялык ойлорго сүңгүп, поэзиясында камтып, ар акын өз стилинде үн салгандыгы аныкталып, кыргыз эл акындары Калыгулдун, Арстанбектин, Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпынын ырлары мисалга тартылды. Салыштыруулардын жыйынтыгында акындардын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарда байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктары байкалып, фольклордун таасирлеринин баалуулуктары сакталганды белгиленди.

**Төртүнчү бап боюнча корутунду.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (X –XII к.) дүйнөтаанымдык идеялардын кыргыз эл акындар поэзиясында көркөм трансформацияланыш маселелери комплекстүү талдоого алынды. Ошондой эле X – XII кылымдардагы тарыхый мезгилдерге көңүл бурулуп, Карахандар мамлекетинин адабият менен маданиятка тийгизген оң жана терс таасирлери талданды. Негизинен, адабият менен маданияттагы туруктуу адабий салттуулук иштелип чыгып, ислам идеологиясынын таасириндеги көркөм чыгармалардын жаралышы белгиленди. Араб тилинин, маданиятынын оң таасирлери менен бирдикте,

түрк аалымдарынын эне тилинде түрк маданиятын жана адабиятын калыптандыруудагы аракеттери бааланып, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин мурастары мисалга алынды. Жогорудагы акындардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери мисалдар менен берилди. Акындардын чыгармаларындагы жана фольклордогу философиялык жана дидактикалык маанилердин туруктуу үн алышып турушу, атүгүл, эл алдында, коом алдында кийинки муундарды тарбиялоодо фольклорго кайра-кайра кайрылуу акындардын милдетинен, ал тургай “мектебинен” болгондугу такталды. Акындар фольклордогу көркөм идеялардан эртеңки күнгө багыт алып, үйрөнүп, өздөштүрүп, мезгилдин идеологиялык багытына ылайык алымча-кошумчаланган варианттарын иштеп чыгып, бирок өзөктөгү элдин байыркы дүйнөтаанымынан кабар берген философиялык, дидактикалык максаттарын да эстен чыгарышпагандыгы тастыкталды.

### **ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ**

Байыркы адабий мурастардын табиятына кайрылганда, алгач эл оозунда (айрымдары) айтылып, жазылып, көчүрүлүп, сакталып келүүсүн М.И.Стеблин-Каменскийдин төмөндөгүдөй пикири менен бышыктоого болот. “... Историческое развитие в литературе, как и в искусстве и в духовной жизни вообще, неизбежно подразумевает не только, приобретения, но и потери. В частности, прогресс в средствах выражения в литературе может сопровождаться регрессом в её содержательности. Те духовные ценности которые были утрачены человечеством в его развитии, могут сохраняться навеки в древних литературных произведениях. Если это не так, то есть ли смысл в истории литературы? Однако доказать, что это действительно так, могут только конкретные исследования древних литературных произведений с точки зрения выраженных представлений” [Мир Саги. Становление литературы. –Л.:1984. – С.20.]. Жогоруда белгиленгендей, орток түрк жазма эстеликтеринин (VI – XII к.) жаралыш тарыхын, мезгилин, саясий-социалдык жагдайларын изилдөөгө алганда, жалпы түрк элдеринин түбү барып, бир журт, бир мамлекет, бир маданият, бир тилге такалып: “Түбү бир элбиз же бир атанын балдарыбыз”,– деген сөздүн тарыхый мааниси ачылды; Орток түрк жазма эстеликтери деп атоого негиз болгон тыянактар белгиленип, негизги критерийлер: территориялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары аныкталып, жалпы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин теориялык негиздери такталды;

Изилдөөнүн адабий материалдары болгон жазма эстеликтер: Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармасы, Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү жалпы түрк элдерине тиешелүү болуп,



орток түрк (VI–XII к.) жазма эстеликтери деп каралып, аталган чыгармалардагы дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз дүйнөтаанымына дал келишинде тарыхый реалдуулук бар экендиги илимий, тарыхый булактарга таянуу менен аныкталды;

Байыркы орток түрк жазма эстеликтердин (VI–XII к.) калыптануу процессинде негизги факты – алыскы жана жакынкы тектеш элдердин дүйнөтаанымдык таасирлери белгиленип, окшоштуктары, айырмачылыктары салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык, типологиялык-тарыхый ыкмаларды жетекке алуу аркылуу талдоого алынып, иштин методологиясы аныкталды;

Диссертациялык иштин негизги мазмунун түзгөн кыргыз дүйнөтаанымдык маселелеринин эстетикалык генезиси фольклордук эстетикада калыптангандыгына басым коюлду. VI–IX кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтер: Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебинин” мисалында дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклорунда кандай көркөм чечмеленгендиги эпикалык поэзиянын (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим”, “Кожожаш”, “Курманбек”, “Карагул ботом”) мисалында анализге алынды. Аталган чыгармалардагы мифологиялык мотивдер, персонаждар, аян түштөр, кайып дүйнө, думананын мифологиялык образы, диний ишенимдер, улуттук каада-салттар, эмоционалдык сөздөргө сиңирилген философиялык жана дидактикалык ойлорго параллель салыштыруулар жүргүзүлүп, алардын дүйнөтаанымдык функциялары аныкталды;

Диссертациялык иштин жыйынтыктоочу бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтериндеги (X – XII к.) дүйнөтаанымдык көркөм идеялардын кыргыз эл акындар поэзиясында трансформацияланыш маселелери иликтөөгө алынды. Ишибизде диний-мистикалык көз караштар, заман темасы, философиялык жана дидактикалык ой-толгоолор Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин мурастары мисалга алынып, кыргыз эл акындар (Калыгул Бай уулу, Арстанбек, Жеңижок, Молдо Кылыч, Молодо Нияз, Токтогул, Барпы) чыгармачылыгына тийгизген таасирлери мисалдар менен салыштырылып, андагы көркөм идеялардын кайталанышы белгиленди;

Акындардын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарында байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктары байкалып, фольклордун таасирлеринин баалуулуктары белгиленип, акындардын чыгармалары менен фольклордук чыгармалардын ортосундагы айырмачылыктарды так ажыратууда татаалдыктардын жаралыш табияты эске алынды. Анткени акындардын чыгармаларындагы жана фольклордогу философиялык жана дидактикалык маанилердин туруктуу үн алышып турушу, атүгүл, эл алдында, коом алдында кийинки муундарды тарбиялоодо фольклорго кайра-кайра кайрылуу акындардын милдетинен, ал тургай “мектебинен” болгондугу айтылды;

## **Жыйынтыгында төмөндөгүдөй натыйжалар чыгарылды:**

**1.** VI-XII кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтеринин жаралыш, жазылыш тарыхын кыргыз элинин байыркы тарыхы, маданияты менен үндөш;

**2.** Орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөнүн эволюциясында орус жана чет элдик окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү жалпылык, конкреттүүлүк, реалдуулук, болжолдуу пикирлерге бүгүнкү мезгилдин көз карашында объективдүү баа берилди;

**3.** Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтерин (VI-XII к.) изилдөөнүн абалы жана деңгээли системалуу иликтөөгө алынып, али да илимий изилдөө иштери жетишсиз экендиги аныкталды ;

**4.** Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтерин (VI-XII к.) изилдөө иштери бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен экендигине басым коюп, бүгүнкү күндө түрдү темадагы изилдөөлөрдү жүргүзүү;

**5.** Орток түрк жазма эстеликтердин (VI – XII к.) табиятындагы көркөм-эстетикалык баалуулуктардын адам коому үчүн бүгүн да дүйнөтаанымдык кызматы зор.

**6.** Байыркы орток түрк жазма эстеликтерге “поэтикалык жазма эстеликтер” деңгээлинде баа берип, жазма адабиятыбыздын алгачкы эстеликтери катарында тарыхын жазуу зарылдыгы бар;

**7.1.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-IX к.) көркөм идеялык негиздер кыргыз фольклорундагы улуттук идеологиянын башаты экендиги аныкталып, Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш-жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебиндеги” көркөм идеялык маселелер кыргыз фольклору менен үндөштүгү табигый көрүнүш экендиги аныкталып, түбү бир түрк элдеринин дүйнөтаанымдык жалпылыктары белгиленди;

**7.2.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-IX к.) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын кыргыз фольклорунда чагылдырылышы улуттук көркөм система экендиги аныкталып, алардын дүйнөтаанымдык функциялары көрсөтүлдү;

**7.3.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-IX к.) салттуу мотивдердин бири – “аян түштүн” кыргыз фольклорунда көркөм каражат катары колдонулушу адабий анализге алынып, “аян түштүн” табиятына карата иликтөөлөргө таянып, анын дүйнөтаанымдык жандуу кубулуш экендиги белгиленди;

**7.4.** Орток түрк жазма эстеликтеринде (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорунда “кайып дүйнө” түшүнүгү менен думананын образынын туруктуу сакталышы жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык көз караштарын чагылдырган философиялык, дидактикалык баалуулугу белгиленди;

**7.5.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорундагы каада-салттардын (үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү) жалпы

окшоштугу менен айырмачылыктары белгиленип, алардын улуттук мүнөзгө ээ экендиги жана адамдардын жашоо нормасын жөнгө салуучу мыйзамдык күчкө ээ табиятынын дүйнөтаанымдык салттуулугу ырасталды;

**7.6.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорундагы диний түшүнүктөр (умай эне, тотем, теңир, ислам) көркөм чыгармалардын бурулуш этаптарына негиз болуп, көркөм образдар аркылуу ачылып берилиши мисалга тартылып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык бир кыры катарында ачылып берилди;

**7.7.** Эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) орток түрк жазма эстеликтеринде (VI-IX к.) жана кыргыз фольклорунда колдонулушу диний ишенимдерге байланыштуу экендиги иликтөөгө алынып, анда жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык функцияларынын жалпылыктары белгиленип, сөз ээсине (оң-терс энергиясы) байланыштуу философиялык, дидактикалык милдети аныкталды;

**8.** Кул Кожо Ахмед Яссави (Жасаи), Жусуп Баласагын, Ахмед Югнеки (Жүгнеки), Махмуд Кашкари-Барсконинин чыгармачылыгындагы дүйнөтаанымдык көз караштардын жалпылыктары менен конкреттүүлүк маселелери системалуу көрүнүш экендиги көрсөтүлүп, кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери тастыкталды; Орток түрк жазма эстеликтерине (X-XII к.) тиешелүү акындар чыгармачылыгындагы диний-мистикалык мүнөздөгү суфий агымынын таасирлери кыргыз эл акындар чыгармачылыгында кабылданышы жана өздөштүрүү маселелери дүйнөтаанымдык функцияларды аткарып турары айкындалды;

**9.** Орток түрк жазма эстеликтерине (X-XII к.) тиешелүү акындар чыгармачылыгындагы “замана” темасы тууралуу ой-пикирлердин байыркылыгы, жаралыш табияты адамдардын жаралуу тарыхы менен параллель өнүгүүдө болгондугу кыргыз эл акындар чыгармачылыгындагы “замана” темасындагы ырлардын мисалында салыштырылып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык бир кырын чагылдырган түбөлүктүү темалардын бири экендиги белгиленди;

**10.** Орток түрк жазма эстеликтеринин (X-XII к.) авторлорунун чыгармачылыгындагы философиялык жана дидактикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгында сакталган салттуу табияты адабий анализге алынып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдын көркөм чагылдыруудагы мааниси белгиленип, философиялык, дидактикалык ой-туюмдардын адамдардын жашоо процессиндеги кызматы аныкталды.

Кыргыз адабият таанусунда **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымдык көркөм чагылдырылышы”** проблемасы бул изилдөөдө кыргыз фольклору (эпикалык поэзия) жана эл акындар поэзиясынын мисалында илимий иликтөөгө алынып, байыркы доорлордогу жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин дүйнөтаанымдык көрүнүштөрү элдик чыгармаларга, акындар поэзиясына

негиз болсо, бүгүнкү күндөгү муундарга руханий мурас жана турмуштук платформа болуп бере тургандыгы бекемделди.

### **Практикалык сунуштар:**

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз адабият таануусунда байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин кыргыз фольклору жана эл акындар чыгармачылыгы менен түрдүү илимий багыттагы карым-катышын изилдөө маселелеринде улантуу зарыл деп эсептейбиз.

1. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери жана кыргыз фольклорундагы көркөм-идеялык маселелер;
2. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери жана кыргыз фольклорундагы дидактикалык, философиялык ойлордун карым-катышы;
3. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги баалуулуктар акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери;
4. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери жана эл акындар чыгармачылыгындагы адабий тематикалык байланыштар;

Ошондой эле байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) менен “Кыргыз фольклорунун”, “Эпикалык поэзиянын”, “Манас таануунун”, “Акындар чыгармачылыгы” менен карым-катышын иликтөөдө, окуу куралдарын жазууда олуттуу таяныч болуп берет. ЖОЖдордо, атайын орто окуу жайларында, жалпы билим берүүчү орто мектептерде байыркы орток түрк жазма эстеликтерин өздөштүрүүдө окутуунун сапатын арттырууда орчундуу салымын кошмок.

### **Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү илимий илимий макалаларда чагылдырылды:**

1. **Жумаева, Г.З.** Кыргыз дүйнөтааным жана “Коркут ата китеби”. 1-макала. [Текст] / Г.З.Жумаева // К.Карасаев атындагы БМУнин Жарчысы. – Б., 2007. – № 1(7). – 138-141-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45670970>
2. **Жумаева, Г.З.** “Огуз наме” дастаны [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 12. – Б., 2008. – 51-56-бб.
3. **Жумаева, Г.З.** Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагынын” дидактикалык мааниси [Текст] // Г.З.Жумаева. И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 2. – Б., 2010, – №2. – 155-158-бб.
4. **Жумаева, Г.З.** “Коркут ата китеби” жана кыргыз дүйнөтааным. 2-макала. [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 4. Гум.илим. – Б., 2010. – №4. – 107-111-бб.
5. **Жумаева, Г.З.** Адиб Акмат Жүгнекинин “Акыйкат сыйы” чыгармасы өз мезгилинин этикалык эрежелеринин жыйындысы катарында [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, – Б., 2012. – №4. – 126-129-бб.
6. **Жумаева, Г.З.** Абу Наср аль – Фараби акын да болгон [Текст] / Г.З. Жумаева // Кыргыз Республикасындагы педагогикалык билим берүү жана илимдин актуалдуу маселелери” аттуу илимий-практикалык конференцияны

материалдары. И Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. – Б., 2014. – 65-67-бб.

**7. Жумаева, Г.З.** 10-12- кылымдардагы кыргыз элинин адабияты, маданияты тууралуу [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – Б., 2014. – 67-70-бб.

**8. Жумаева, Г.З.** Саймалы-Таш сүрөт жазма эстелигинде кыргыз дүйнөтаанымынын чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Жусуп Баласагын атындагы КУУнин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. – Б., 2015. – 192-196-бб.

**9. Жумаева, Г.З.** “Куттуу билим” дастанында суфий агымынын таасирлеринин чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Ученый журнал. 21-в. Международный научный журнал. –Россия, г.Йошкор-Ола. – 2017. – №1-2. –70-73-бб.

**10. Жумаева, Г.З.** Орхон-Енисей жазууларында кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Эл аралык Ататүрк Алатоо университетинин Жарчысы, – Б., 2017. –№3. –215-219-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30094031>

**11. Жумаева, Г.З.** Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринде кыргыздар тууралуу маалыматтар [Текст] / Г.З.Жумаева. “Азыркы билим берүүдө тил, ыйман, тарбия маселелеринин актуалдуулугу” аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары. И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. – Б., 2017. – 87-91-бб.

**12. Жумаева, Г.З.** “Огуз наме” дастаны түрк элдеринин орток мурасы [Текст] / Г.З.Жумаева // Кыргыз тили жана адабияты: Окутуунун технологиясы. – Б., 2015. – №10. – 18-21-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45273539>

**13. Жумаева, Г.З.** “Замана” темасынын акындардын чыгармачылыгында чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Атайын чыгарылыш. КРУИАнын илимий журналы. – Б., 2018. – 57-62-бб.

**14. Жумаева, Г.З.** “Куттуу билим” дастанынын тили тууралуу көз караштар [Текст] / Г.З.Жумаева // Вестник БашГУ. –Уфа, Россия, 2019. – 45-51-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38561911>

**15. Жумаева, Г.З.** Улуттук каада-салттардын адамдын жашоо-нормасы катарында чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Вестник БашГУ. – Уфа, Россия. – 2019, 55- 63-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41724943>

**16. Жумаева, Г.З.** Содержание актуальных проблем современности в стихах Кул Ходжа Ахмеда Яссави [Текст] / Г.З.Жумаева // Изд. ООО “Аспект”. – Самара. Россия, 2020. – С. –246-251. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42719112>

**17. Жумаева, Г.З.** “Коркут ата китеби” жана аны изилдөөнүн тарыхынан. [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев ат.КМУнин Жарчысы – Б., 2020. – 232-236-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44301807>

**18. Жумаева, Г.З.** Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) көркөм идеялык маселелер жана “Манас” [Текст] / Жумаева Г.З. // Наука и

образование в современном мире: вызовы 21-века. Т.4. Филологические науки. “Вовек” – Нур-Султан, Казакстан –2022. – 79-85-бб.

**19. Жумаева, Г.З.** Кул Кожо Ахмед Яссавинин ырларындагы дидактикалык ой-толгоолор [Текст] / Г.З.Жумаева. БМУнин Жарчысы. – Б., 2022. –№1(59). – 48-51 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48626670>

**20. Жумаева, Г.З.** “Коркут ата китебинин” философиялык жана дидактикалык маанилери [Текст] / Г.З.Жумаева. БМУнин Жарчысы – Б., 2022. –№2 (60). – 6-8 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49399004>

**21. Жумаева, Г.З.** Малые жанры кыргызского обряда-бытового фольклора, встречающиеся в текстах древнетюркских письменных памятников (6-9- вв.) [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, Россия. 2022. –№5. – С. 750-755. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48616052>

**22. Жумаева, Г.З.** Использование “вещих снов” в качества художественных средств [Текст] / Г.З.Жумаева // Бллютень науки и практики. – Нижневартовск, Россия. 2022. –№8. – С. – 464-469. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49321449>

**23. Жумаева, Г.З.** Отражение религиозно-мистических взглядов в творчестве кыргызских народных акынов [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и практики. –Нижневартовск, Россия. 2022. –№8. – С. – 476-482. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49321451>

**24. Жумаева, Г.З.** Влияние религиозно-мистических взглядов на древние общетюркские письменных памятники (10-12-вв) [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, Россия. 2022. – №10. – С. –294-299. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49564575>

**25. Жумаева, Г.З.** Байыркы орток түрк адабиятынын изилдөөдөгү К.Артыкбаевдин ролу [Текст] / Г.З.Жумаева // «Манас» Улуттук Академиясынын «Эпос» эл аралык журналы –Б., 2022. - №9 (1) – 146-149-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49556604>

**Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы” деген темадагы диссертациясынын**

#### **РЕЗЮМЕСИ**

**Түйүндүү сөздөр:** Адабияттаануу, акындар поэзиясы, аян түш, доор, дүйнөтааным, диалектика, дидактика, замана, дин, интерпретация, ислам, метод, мифология, мотив, суфизм, сюжеттер, тарыхый-типологиялык, түрк, теңирчилик, каада-салт, көркөм дөөлөт, эпикалык поэзия, эпитафия.

**Изилдөөнүн объектиси:** Жашоо шарттары, каада-салттары, диний ишенимдери бирдей түрдүү улуттагы түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастардын жаралышы табигый көрүнүш. Ушундай адабий мурастардын бири – байыркы орток түрк жазма эстеликтери (VI-XII к.) жана кыргыз

“эпикалык поэзиясы”, “акындар поэзиясы” изилдөөнүн объектиси катары алынды.

**Изилдөөнүн предмети:** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-XII к.) дүйнөтааным маселелери кыргыз эпикалык поэзиясында жана акындар чыгармачылыгында иликтениши.

**Изилдөөнүн максаты:** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (VI-XII к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштардын чордонунан системалуу адабий анализ жүргүзүү, тарыхый-салыштырма принцибинин негизинде баа берүү жана теориялык тыянактарды чыгаруу.

**Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери:** Диссертациялык иштин негизи – изилдөөнүн тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык, тарыхый-обзордук, адабий-теориялык, текстологиялык жана генетикалык ыкмалар колдонулуп, объективдүү мамиле кылууда болду.

**Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы:** Кыргыз адабияттаануу илиминде VI-XII-кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөөлөр системалуу иликтөөгө алынып, ага байланыштуу кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышынын комплекстүү изилдениши иштин жаңычылдыгын аныктап турат.

**Изилдөөнүн практикалык мааниси:** Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимий таанымдын төмөнкү багыттарында кеңири колдонууга боло тургандыгы менен практикалык мааниге ээ.

– фольклористика, манаस्ताануу, кыргыз адабият таануу, эл акындар чыгармачылыгы, байыркы кыргыз адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы, эстетика, философия, тарых, педагогика, психология жана көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы сыяктуу дисциплиналарды окуп үйрөнүү процессинде, илимий практикалык ишмердүүлүктө.

**Изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу чөйрөсү:** Илимий иштин материалдары менен жыйынтыктарын филология, философия, түркология, тарыхый, педагогика, психология жана маданий багытындагы илимий чөйрөдөгү окумуштуулар, аспиранттар, магистранттар, студенттер “дүйнөтаанымга” байланыштуу түрдүү темадагы маселелерди изилдөөдө жана филологиялык жогорку окуу жайларынын программасындагы “Байыркы кыргыз адабияты” дисциплинасына байланыштуу окуу куралдарын даярдоодо колдонууга болот.

## РЕЗЮМЕ

диссертации Жумаевой Гульгаакы Зулумбаевны “Художественное отображение кыргызского мировоззрения в древних общетюркских памятниках письменности” представленной на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

**Ключевые слова:** Литературоведение, акынская поэзия, вещий сон, эпоха, мировоззрение, дидактика, замана, религия, ислам, метод, мифология, мотив, суфизм, сюжеты, историко-типологический, тюрк, тенгрианство, обычаи и традиции, художественное наследие, эпическая поэзия, эпитафия.

**Объект исследования:** Возникновение общих литературных памятников тюркских народов с со схожими условиями жизни, обычаями и традициями, религиозным верованием – естественное явление. Объектом нашего исследования являются древние общетюркские письменные памятники VI – X веков и кыргызская “эпическая поэзия” и “акынская поэзия”.

**Предмет исследования:** Мировоззренческие взгляды в древних общетюркских письменных памятниках VI – IX веков и их отражение в кыргызской эпической поэзии и в творчестве акынов.

**Цель исследования:** С опорой на взаимосвязи фактических материалов мировоззренческих взглядов в древних общетюркских письменных памятниках VI – IX веков и мировоззрения кыргызов, научные и исторические основы, провести системный литературоведческий анализ с позиций идейно-художественных, эстетических взглядов, оценить на основе сравнительно-исторического принципа и сделать теоретические выводы.

**Теоретико-методологические основы исследования:** Нами использованы историко-сравнительный, сравнительно-типологический, историко-обзорный, литературно-теоретический, текстологический и генетический методы для получения объективных результатов.

**Научная новизна исследования:** Кыргызским литературоведением систематически проводятся исследования по изучению общетюркских письменных памятников VI – XII веков. Новизну же нашей работы составляет комплексное исследование отображения в них мировоззрения кыргызов.

**Практическое значение исследования:** Практическое значение исследования в том, что его основные положения и выводы могут широко использоваться в процессе изучения таких дисциплин как: фольклористика, манасоведение, кыргызское литературоведение, творчество народных акынов, древняя кыргызская литература, история кыргызской литературы, эстетика, философия, история, педагогика, психология, история и теория искусств, а также в научно-практической деятельности.

**Сфера использования результатов исследования:** Материалы нашей научной работы могут использоваться учёными, магистрантами, студентами, занимающимися “мировоззренческими” вопросами в таких сферах наук как филология, философия, тюркология, история, педагогика, психология, культура, а также при подготовке учебных материалов по дисциплине “Древняя кыргызская литература”.



## Summary

**Of dissertation of Zhumaeva Gulgaaki Zulumbaevna “Artistic reflection of the Kyrgyz worldview in ancient Turkic written monuments” submitted for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature.**

**Keywords:** Literary studies, akyn poetry, prophetic dream, epoch, worldview, didactics, zamana, religion, Islam, method, mythology, melody, Sufism, plots, historical and typological, Turk, Tengriism, customs and traditions, artistic heritage, epic poetry, epitaph.

**Object of study:** The origin of universal literary monuments of the Turkic peoples with similar living conditions, customs and traditions, religious beliefs is a natural phenomenon. The object of our research is the ancient universal Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and the Kyrgyz “epic poetry” and “akyn poetry”.

**Subject of research:** Worldview views in the ancient Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and their reflection in the Kyrgyz epic poetry and in the work of akyns.

**Purpose of the research:** to conduct a systematic literary analysis from the standpoint of ideological, artistic, aesthetic views, to evaluate on the basis of a comparative historical principle and draw theoretical conclusions based on the relationship of the actual materials of worldview views in the ancient Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and the worldview of the Kyrgyz, scientific and historical foundations.

**Theoretical and methodological foundations of the research:** We used historical-comparative, comparative-typological, historical-review, literary-theoretical, textual and genetic methods to obtain objective results.

**Scientific novelty of the research:** Kyrgyz literary criticism systematically conducts research on the study of the universal Turkic written monuments of the VI-XII centuries. The novelty of our work is a comprehensive research of the reflection of the Kyrgyz worldview in them.

**Practical significance of the research:** The practical significance of the research is that its main provisions and conclusions can be widely used in the process of studying such disciplines as: folklore, manas studies, Kyrgyz literary study, creativity of folk akyns, ancient Kyrgyz literature, history of Kyrgyz literature, aesthetics, philosophy, history, pedagogy, psychology, history and theory of arts, as well as in scientific and practical activities.

**Sphere of use of the research results:** The materials of our scientific work can be used by scientists, Master’s Degree students, students dealing with “worldview” issues in such fields of science as philology, philosophy, Turkology, history, pedagogy, psychology, culture, as well as in the preparation of teaching materials for the discipline “Ancient Kyrgyz Literature”.